

Prédikációk és orációk (17–18. század)

RESTÁS ATTILA

*Kutatási szakmai beszámoló
Reformáció Emlékbizottság
REB-16-1- KUT-0004*

(melléklet)

2016
ÓZD

Tartalom

A kora újkori Magyarország-toposzok történetéhez	3
<i>Paczoth Ferenc: Oratio in laudem Hungariae patriae</i> (1617)	6
<i>Johann Fehner: De Europa et ejus nobilioribus partibus</i> (1650) ...	20
Csanaki Máté <i>Oratio funebris</i> bátyja fölött – egy Martini-ellenes vitairat függeléke	23
A magyar történelem machiavellista bemutatása Strassburgban	32
<i>Matthias Bernegger első magyarországi hallgatói</i>	34
<i>Frisowitz Boldizsár: Gymnasma Argentoratense de praecipuis requisitis consilarii</i>	41
<i>Újabb könyvészeti adalékok a strassburgi magyar peregrináció történetéhez</i>	50
„Vérnek mezeje ma az Istennek Anyaszentegyháza a mi édes nemzetünkben” Nemes István enyedi prédikációja (1675)	57
„Mindenek felett legszükségesebb bölcsesség” Református temetési prédikációk a Czegei Wass család tagjai fölött (1705)	66
Újabb eredmények két kéziratos bölöni prédikációskötet forrásvizsgálatában	74
Verdediging van het geloof en adellijke vertegenwoordiging: <i>Het strijdschrift tegen Martini van Máté Csanaki ter verdediging van Keckermann</i>	79

A kora újkori Magyarország-toposzok történetéhez

A magyarországi katonai, politikai helyzetről szóló, változó beállítottságú és intenzitású tudósítások és híradások az elmúlt évszázadok folyamán tekintélyes helyet foglaltak el a külföldi sajtóban, hiszen a nyugat-európai közvéleményt is élénken foglalkoztatta, hogy mi történik nálunk. A 16-17. században a török támadás és török fenyegetés veszélye volt az, ami érdekessé és fontossá tette Magyarországot Európa számára.¹ Két kérdés kapcsolódik össze

¹ Az utóbbi néhány évben több tanulmány tekintette már át ezt a témát:

HOPP Lajos, *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar-lengyel hagyományban*, Balassi, Bp., 1992 (Humanizmus és reformáció, 19)

BITSKEY István, *Militia et littera (A magyarságkép változatai a kora újkori Európában)* = B. I., *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2006 (Csokonai Könyvtár, 37) 141-156;

KISS Farkas Gábor, *Politikai retorika a törökellenes irodalomban = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Gondolat, Bp., 2008², 204–216;

G. ETÉNYI Nóra, *Toposzok és újítások a kora újkori Magyarország-képben a 17. századi német nyomtatványok tükrében*, Korall, (38)2009, December, 112-139;

MÓRÉ Tünde, *Fertilitas és sterilitas a wittenbergi peregrináció költészetében = Speculum: Tanulmányok a hetvenéves Havas László tiszteletére*, szerk. TAKÁCS Levente, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009, 71-84;

KECSKEMÉTI Gábor, *Szónoki gyakorlat a magyar vitézségről a leuveni egyetemen = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011, 61-68;

IMRE Mihály, *A török-magyar háborúk témája a 16-17. századi nyugat-európai retorikai irodalomban* = I. M., *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmáról*, Hernád Kiadó, Sárospatak, 2012 (Nemzet, egyház, művelődés, 7) 15-44;

SZÁRAZ Orsolya, *A kereszténység védőbástyája*, Studia Litteraria, (LI)2012, 1-2. szám, 51-67;

BITSKEY István, *A nemzetsors topozsai a 17. századi magyar irodalomban*, MTA, Bp., 2013 (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián);

NÉMETH S. Katalin, *Kitaláció és valóság Magyarország 17. századi német leírásaiban; Magyarságismeret a 17. században (Martin Zeiller példája)* = N. S. K., *Magyar dolgokról: Magyar-német kapcsolattörténeti tanulmányok*, Universitas, Bp., 2014 (Historia Litteraria, 31) 75–87, 167–184;

KRUPPA Tamás, *Magyarország és a magyarok a 16 – 17. századi itáliai közvéleményben – A tizenöt éves háború hatása a magyarságtoposzokra és sztereotípiákra*, Obeliscus, 2014/1, 65–80;

ÖTVÖS Péter, *ubi sunt? = Fehér lovag: Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*, szerk. GÁLFFY László, SÁRINGER János, SzTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszék, Szeged, 2015, 231-234;

Idegen nyelvű kötetek: *Das Ungarnbild in der deutschen Literatur in der frühen Neuzeit: Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus im Kontext barocker Resiseerzählungen und Simplizaden*, hrsg. von Dieter BREUER, Gábor TÜSKÉS, Peter Lang Verlag, Bern, 2005;

Militia et Litterae: Die beiden Nikolaus Zrinyi und Europa, hrsg. von Wilhelm KÜHLMANN, Gábor TÜSKÉS, unter mitarbeit von Sándor BENE, Max Niemeyer, Tübingen, 2009;

Paul SRODECKI, *Antemurale Christianitatis: Zur Genese der Bollwerksrhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit*, Matthiesen Verlag, Husum, 2015;

szorosán, egyrészt az, hogy milyen kép élt az európai közvéleményben Magyarországról, másrészt hogy a magyarok milyen képet igyekeztek kialakítani magukról külföldön. A korszak Magyarországgal foglalkozó munkáiban sok a topikus elem, ismétlődő formula. A legkülönbébb műfajú alkotásokban fedezhető fel a szövegátvétel; a szerzők sokszor egymás munkáit kivonatolják. Különösen gyakran fordul elő a „Magyarország a kereszténység védőbástyája” (*propugnaculum Christianitatis*) és a „termékeny Magyarország” (*fertilitas Hungariae*) toposza.² Ebben a képben – ami Magyarországról külföldön, elsősorban német területeken megjelent – az elit számára a közös humanista műveltség vagy a kereszténység értékei lehettek hangsúlyosak,³ a közemberek számára pedig azt lehetett könnyen érthető és megtapasztalható módon közvetíteni, hogy a marhakereskedelem veszélyeztetettsége miatt drágul a hús a dél-német városok piacain.⁴

Orsolya LÉNÁRT, *Der Ungarische Kriegs-Roman: Medien, Wissen und Fremdwahrnehmung bei Eberhard Werner Happel*, New Academic Press, Wien, 2016 (Mitteleuropäische Geschichte und Kultur – Studienreihe, 1).

² Mai vezető történészek is reflektálnak munkáikban ezekre a toposzokra: ROMSICS Ignác, *A kereszténység védőpajzsától az uniós tagságig: Helyzetértékelés és szerepfelfogás a magyar politikai gondolkodásban = Mi a magyar?*, szerk. ROMSICS Ignác, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Habsburg Történeti Intézet – Rubikon Kiadó, Bp., 2005, 202-230; Pálffy Géza pedig fejezetcímként idézi összefoglalásaiban azt a toposzt, hogy Magyarország védőbástya és éléskamra. Az ország gazdagságának az érzékeltetésére azt emeli ki, hogy a 16. században az állami bevételeknek az ¼-e származott a bányákból: PÁLFFY Géza, *Közép-Európa védőbástyája és éléskamrája (1526-1711) = Európa színpadán. Magyarország ezeréves hozzájárulása az európai közösség eszméjéhez*, szerk. MAROSI Ernő, MTA Művészettörténeti Kutató Intézete – Balassi Kiadó, Bp., 2009, 105-106; Uő, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, História – MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2010, 224-225.

³ A gondolatot visszahangozza Aegidius Hunnius professzornak a levele is, amit támogatójának, Thurzó Györgynek írt Wittenbergből 1602. június 1-jén: „Mekkora védelmünk van nekünk Magyarországon, ami a törökök dühével szemben állva az egész Római Birodalom legerősebb védőbástyája, mintegy védőfala. <...> nem csak a hazájukért harcolnak, hanem az egész keresztény világ üdvéért.” (Quantum nobis praesidium paratum sit in Hungaria, quae objecta furori Turcico totius Imperij Romani ceu murus quidam est firmissimusque propugnaculum. <...> non tantum pro patria, sed etiam pro totius orbis Christiani salute pugnant.) *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem: Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai, 1602-1624*, s.a.r. DOMÁNYHÁZI Edit, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, LATZKOVITS Miklós, Szeged, 1989, 7 (Fontes rerum scholasticarum, 1); Carolus Zerotinus (Žerotin) morvaországi nemes hasonlóan ír Thurzó Györgynek 1608. november 2-án: „számomra nem előrébb való a saját hazám jóléte Magyarország épségénél, sőt azt kívánom, hogy ennek az országnak jól menjen a sora, mert már annyi esztendeje a kereszténység védőbástyája, és elhárítja tőlünk a barbárok erejét és jogtalanságát” (mihi certe incolumitate regni Hungariae nec propriae patriae salus potior est, adeo cupio, ut regno illi bene sit, quod tot annis totius Christianitatis propugnaculum, vim et iniuriam barbarorum a nobis arcuit). ILA Bálint, *A Thurzó-levéltár protestáns egyháztörténeti iratai*, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Bp., 1934, 66 (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 15)

⁴ G. ETÉNYI Nóra, *Toposzok és újítások ... i. m.* 113-114.

Joggal merülhet fel a kérdés, van-e még értelme a további kutatásnak, ha már ennyi kiváló tanulmány dolgozta fel a témát.⁵ Tudunk-e még újat mondani arról, hogyan látták vagy láttatták Magyarországot a 16-17. században külföldön, ha ismétlődő toposzokat és formulákat hallunk újra?

A korszak kutatói hangsúlyozzák a további forrásfeltárás fontosságát, e munkák retorikai-irodalmi elemzésének szükségességét: „A kutatásnak további feladata mind a praeceptum irodalom részletes vizsgálata, mind a hatalmas német (vagy más) forrásanyag áttekintése (latin és német nyelvű szónoki művek, prédikációk, imádságok); a törökellenes magyar küzdelmek számos retorikai földolgozására kell számítanunk.”⁶ Imre Mihály egy 1656-ban Wittenbergben elmondott beszédet tett közzé retorikatörténeti antológiájában.⁷ Kecskeméti Gábor egy általa föltárt németalföldi szónoki gyakorlat kapcsán fogalmazta meg a lehetséges feladatokat: „Vernulaeus szónoklatának minden magyar adata, sőt azokon túl számos retorikai megoldása is Thomas Lansius gyűjteményének *Pro Hungaria* szónoklatából származik. Az átvétel általában nem szó szerinti, de parafrazeáló jellegű, vagyis a pontos eredeti mindig maradéktalanul visszakereshető és felismerhető. A változtatásokat érdemes lenne részleteiben tanulmányozni, így lehetne ugyanis regisztrálni az elokúció imitációs és variációs technikáinak gyakorlati alkalmazását.” Kecskeméti azt is fölveti, hogy a vizsgált szónoki példák között szoros a szövegkapcsolat: a védőbástya és a fertilitas toposz, a jajcai hős és a két egri nő exemplumai biztosan Lansius-tól kerültek át Vernulaeushoz – a tübingeni *consultatio* hosszabb időre meghatározta a magyarsággal kapcsolatos tények és megítélések érvkészletét.⁸

Bitskey István összefoglaló jelleggel mutatja be e toposzok meghatározó voltát, s a Magyarország-kép formálásában jelentős Lansius tübingeni professzor szerepét: „Az ellentétes nézetek kifejtésére és ütköztetésére a barokk korban kedvelt *consultatio* műfaja közismerten jó alkalmat nyújtott, az egymás ellen argumentáló egyetemi orációk a témát sokoldalúan világították meg, az ilyen típusú kiadványok az egyes népek és országok képének kialakításában, a közvélemény formálásában nagy szerepet játszottak. Magyarországról a Thomas Lansius tübingeni professzor által kiadott kötet (*Consultatio de principatu inter provincias Europae*, Tübingen, 1613) tartalmaz két beszédet, amelyek közül a *Pro Hungaria*

⁵ Paczoth munkáját számon tartja: TERBE Lajos, *Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a kereszténység védőbástyája)*, Egyetemes Philológiai Közöny, (60)1936, 7–12. szám, 322. (297 – 351.)

⁶ IMRE Mihály, *A török-magyar háborúk témája... i. m.* 65.

⁷ Johann von HELLENBACH körmöcbányai magyar *Szónoklata Magyarország dicsőítésére* (ford. Tóth Szilvia) = *Retorikák a reformáció korából*, vál., s. a. r., szerk. IMRE Mihály, Debrecen, 2000 (Csokonai Könyvtár. Források, 5) 455-465.

⁸ KECSKEMÉTI Gábor, *Szónoki gyakorlat ... i.m.* 66-67.

című a magyarság jellemzésében a hadi hírnév mellett a szellemi értékeket is kiemeli. Ennek szerzője Henricus Albertus, aki Dudith András és Zsámboky János nevével igyekszik bizonyítani, hogy a magyarok a katonai virtus mellett a tudományok művelésére is alkalmasak. A magyarságról szóló laudatio ellenpárja Ernestus Schafelizki orációja *Contra Hungariam* címmel, s ebben a retorikai vituperatio minden eszközét felhasználja a Hungariáról szóló kép befeketézésére.”⁹

Jelen dolgozatban két szónoki gyakorlat elemző bemutatását végzem el. Az első szerzője a felső-magyarországi evangélikus báró, az ifjú Paczoth Ferenc, aki orációját 1617-ben mondta el a wittenbergi egyetemen, így méltán tarthatjuk számon, mint aki szinte napra készen reagált a tübingeni Thomas Lansius *Consultatiójára* (1613). Bár Paczoth művét az RMK III. regisztrálta,¹⁰ és szórványos hivatkozások is vannak rá, részletes ismertetése még nem történt meg. A másik szónoki gyakorlat (*Actus declamatorius*) a boroszlói Erzsébet Gimnáziumban készült (1650), ennek egyik előadója magyarországi, aki Magyarországról (*De Hungaria*) szónokolt; a munka a hazai szakirodalom előtt ismeretlen.

Paczoth Ferenc: Oratio in laudem Hungariae patriae (1617)

Paczoth Ferenc valamikor 1593 előtt születhetett,¹¹ mivel atyja, aki a török elleni harcokban vett részt, ebben az esztendőben halt meg.¹² A linzi gimnáziumban tanult,¹³ majd 1615. december 21-én iratkozott be a Wittenbergi Egyetemre.¹⁴ Nem összetévesztendő unokaöccsével, azzal a Paczoth Ferencel (1598-1649), aki katolizált, jezsuita lett,¹⁵ és 1620-

⁹ BITSKEY István, *Militia et littera ... i. m.* 150; a műfaj magyarországi vonatkozásairól: TARNAI Andor, *A consultatio Magyarországon: A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez*, ItK, (90)1986, 6. sz, 637-656.

¹⁰ *Oratio in laudem Hungariae patriae*, habita publice in celeberrima Academia Wittenbergensi a Francisco PACZOTH de Beki, L.B. in Nagy Tharkany, Johann Mattheus, Wittenbergae, 1617 (RMK III. 4257, 7548).

¹¹ Legújabb életrajzi szócikke: *Szenci Molnár Albert naplója*, közzéteszi SZABÓ András, Universitas, Bp., 2003 (Historia litteraria, 13) 226.

¹² NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, P–R, IX. kötet, 1862, 7.

¹³ *Szenci Molnár Albert naplója*, közzéteszi SZABÓ András, Universitas, Bp., 2003 (Historia litteraria, 13) 174.

¹⁴ SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526-1700*, ELTE Levéltára, Bp., 2011 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17) 321.

¹⁵ Az ő neve („pater Patzot”) olvasható ki egy kéziratban fennmaradt gúnyirat versfőiből: PÉTER Katalin, *Köznevelési publicisztika, köznevelési politika a 17. század derekán: Az Országgyűlési pasquillus = P. K.,*

1623-ban Nápolyban, 1625-1627-ben Grazban folytatott bölcsészeti, majd teológiai tanulmányokat.¹⁶ Közel egy időben négy magyarországi főúr is megfordult Wittenbergben: Paczoth mellett az 1614-ben beiratkozott Szunyogh Gáspár, az 1615-ben immatrikulált Thurzó Imre, és az 1616-ban beiratkozott Ostrosith János.¹⁷ Nekik szól Jakob Martini professzor 1617-es kötetének ajánlása, amelyben kiemeli a magyar hallgatóknak a *logica* iránti iparkodását és heves érdeklődését.¹⁸

Paczoth Ferencnek még egy munkáját regisztrálja a könyvészet: azt az ajánló epigrammáját, amit az ugyancsak Wittenbergben kiadványt megjelentető Ostrosith János *Oratio de maiestate* című szónoklata elé írt.¹⁹

Qui Majestatem tam magnis laudibus ornas,

Ponis et in digno regia scepra loco:

Di faciant, ut ab illa aliquando ornere vicissim:

Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból, Bp., 1995 (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 8) 152–155, 160–162; Péter Katalin azonban azonosította a két rokont. (152–180.)

¹⁶ Vö. *Catalogus personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. (1601-1640)*, 2. vol., ed. Ladislaus LUKÁCS SJ, Romae, 1982, 696 (Monumenta historica Societatis Iesu, 125)

¹⁷ SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi ... i.m.* 320-322 (4058, 4072, 4089. szám)

¹⁸ „Sic enim statuo, et haec mea vera, solida immotaque est sententia Sanorum, Doctorumque judicium attendenda esse, non malefactorum et nihil intelligentium omnia nihilominus se recte arbitrari ac imitari posse sibi imaginantium simiarum somnia et vaniloquia, scommataque audienda. Ideoque TE magnifice ac Illustris Domine, Dn. JOHANNES OZTROZITH DE GHYLETHINCZ, L. B. IN ILLAWA etc., qui bonorum corona et ornamentum es, Te, inquam compello: quippe Tuis laudatissimis literariis conatibus molitio haec chartacea nec prorsus obfutura, nec ingenio tuo judiciosissimo displicitura. *Ut enim Keckermannus singularem industriam et incredibilem in Logicam ardorem Ungarorum sui temporis praedicat, quo ad limam et recognitionem operis sui Logici excitatus sit: sic non possum non, si non maiorem, omnino tamen similem (ut de ceteris disciplinis Philosophicis impraesentiarum nihil dicam) in Vobis, Praeillustris Magnificentissime et Generosissime Comes ac Domine Dn. Emerice THURZO, Comes de Arwa Supreme et Perpetue; Dn. Johannes Oztrozith de Ghylethincz L. B. in Illawa etc. Dn. Francisce Paczoth L. B. de Beőky in Nagy Tharkany etc. Dn. Caspare Szuniogh de Jessenitze, Liber Baro in Budetin etc. Domini mei benignissimi, qui Hungariae nationis bellicosissimae, fortissimaeque flos estis, maximopere commendare. Usi insuperetis ejusmodi informatoribus, qui praeter pietatem, quae omnis sapientiae fundamentum est, vos in omni liberali doctrina ac disciplina sedulo, sed et feliciter, ut apparet, exercerent. Quemobrem mecum Boni omnes non possumus non opem maximam, imo fiduciam de vobis certissimam, concipere, quin non faturi demum, sed jammodo singularia Patriae et universae Reipubl. sitis ornamenta et adjuncta. Sic sentimus, et optamus fore, vos, Comes Illustrissime, et Barones Magnifici, et nostra aetate et seculis sequentibus Illustribus personis exemplar, in quod oculos et animum cum suo, populorumque maximo bono conjiciant, Tibi vero, Magnifice et Illustris Dn. Baro Johannes Oztrozith, hoc, quicquid est muneris, offerre volui.” Jacobus MARTINI, *Praelectiones extemporaneae in Systema Logicum Barth. Keckermanni*, [Wittenbergae], Schurerus, 1617, *Dedicatio* (oldalszámozás nélkül) – vö. HAJÓS József, *Az Olvasmánytörténeti Dolgozatok első kötete*, Erdélyi Múzeum, 1994/1-2, 136.*

¹⁹ *Oratio de maiestate*, publice habita in Illustri Academia Wittenbergensi a Johanne OSZTROZITH de Ghylethincz et in Illava etc., Georgius Kelner, Wittenbergae, 1616 (RMK III. 1183)

*Et pro laude tua praemia digna feras!*²⁰

Paczoth az *Oratio in laudem Hungariae patriae* c. szónoklatát sógorának, Nagylucsei Dóczy András királyi tanácsosnak, kamarásmesternek (*magister cubiculariorum regalium*), barsi és szatmári főispánnak ajánlotta Ezt az ajánlást követi Jeremias Spiegel szónoklattan-professzor epigrammája *In Hungariam ista oratione laudatam* címmel, tovább Augustus Buchner poétikaprofesszor két üdvözlő verse. Spiegel epigrammája így szól:

*Et Cerere et Baccho et defossi montibus auri,
Cordatisque viris, dives es HUNGARIA,
O etiam tibi pax esset! Pax suppetat una:
Non bona jam tellus, sed Paradisus eris.*²¹

Az antik istennevek az epigrammában metonimikus formában utalnak – a híres aranybányák kincsei mellett – Magyarország természeti értékekben való gazdagságára, gabonában és borban való bőségére. A vers, de még inkább Paczoth orációja nemcsak az antik szónoklatok és költemények retorikai megoldásait idézi (például Cicerót és Vergiliust), de a reneszánszban fölélesztett szülőföld-dicséreteket is, azaz az antikvitás esztétikai-retorikai örökségét követi. Ehhez a világias szemlélethez járul a reformáció közvetítette biblikus szemlélet, ami párhuzamot von az egykori Magyar Királyság termékenysége és a Paradicsomkert között. Joggal nevezte ezt a jelenséget Imre Mihály *paradigmák interferenciájának*.²² A paratextuális epigrammán kívül Paczoth orációja is mutatja a biblikus szólam és humanista eszme egymásba játszását: „Számba vettem azokat az adományokat, amikkel a természet és a szerencse a magyarokat, mint mindenki előtt álló és számára legkedvesebb sarját bőséggel ellátta, és úgy vélem, hogy a legboldogabb föld képét mutatja nektek, amit pedig ha látnátok, azt hinnétek,

²⁰ Magyar fordításban: Ki a Királyi Felséget oly nagy dicséretekkel ékesíted, és a királyi jogart méltó helyére helyezed: adják az istenek, hogy a Királyi Felség majd téged viszonzásul kitüntessen, és dicséretedért viseld a méltó jutalmat!

²¹ Magyar fordításban: Gabonában és borban, és a hegyekből kiásott aranyban, bátor férfiakban gazdag vagy, Hungaria. Ó, bárcsak békében is lenne részed! Béke legyen: nem csak jó termőföld, de a Paradicsom leszel.

²² Vö. IMRE Mihály, „Magyarország panasz”: *A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995, 54-63 (Csokonai Könyvtár, 5); ennél általánosabb érvennyel tekinti a korszakot Peter BURKE a „hybridisation” korának: Uő, *Hybrid Renaissance: Culture, Language, Architecture*, CEU Press, Bp.–New York, 2016.

hogy már nem a földet, hanem a Paradicsomot látjátok”.²³ A gondolatot megtalálhatjuk a század második felének külföldi és hazai latin nyelvű műveiben is.²⁴

Ez a kettős paradigma végigvonul a 16–17. századi irodalomban. A bőségeírások legfőbb forrása Imre Mihály szerint „Oláh Miklós 1536-ban, idegen földön írott történeti-geográfiai művének, a *Hungariának* a 17-18. fejezete. Benne összezsúfolja mindazokat a természeti szépségeket, és a gazdagságot kifejező mozzanatokot, amelyek a kortársak költészetében is jelen vannak.” További forrás Georgius Wernher Magyarország csodálatos vizeiről írott tudományos műve (*De admirandis Hungariae aquis hypomnemation*), amely elsősorban a felszíni és a mélyben fakadó folyók, vizek leírására vállalkozik (források, csermelyek, patakok, folyók, termálvizek, hőfürdők stb.). Az áttekintést az a megállapítás zárja, hogy Magyarország egy részét már a török pusztítja.²⁵ Ez a bőség-leírás ugyanúgy világias szemléletű, mint annak a hősi küzdelemnek a leírása, amit a magyarság mint „védőbástya” vív a törökkel; a harc jutalma a hírnév halhatatlansága és az utókor dicsőítése (fama, gloria, laus). Ezt szintén áthatja a vallásos gondolat, hiszen a küzdelem a kereszténység értékeinek védelme érdekében történik.²⁶

Joggal hangsúlyozza Győri János, hogy a zsidó és magyar nép közötti „történelmi párhuzam nem protestáns prédikátoraink találmánya, hanem egy olyan középkori örökség, amelyet az ún. wittenbergi történetszemlélet a XVI. században fölerősített”, ahogyan azt is

²³ „Atque hactenus quidem dotes aliquas, quibus natura et fortuna Hungaros, tamquam prolem prae caeteris sibi carissimam, largiter instruxit, recensui, et aliquam beatissimae terrae faciem vobis ostendi: quam tamen si ipsam cerneretis, non terram jam, sed paradysum vos videre juraretis.” – magyar fordításban idézi: PÉTER Katalin, *i. m.* 161.

²⁴ Így fogalmaz például Nadányi János 1666-ban kiadott, *De augmentis scientiarum* című beszédében: „Terram satis bonam sed non bene colimus, remedium ab arte petendum est, certe tam inculto solo fere Paradysum vere videas, Deum immortalem quid non optandum esset, quod si rite et secundum Deum unicuique operi manus adhiberentur.” Johannis NADÁNYI *Oratio de augmentis scientiarum* = J. N., *Opera selecta*, ed. Ladislaus HAVAS, Societas Neolatina Hungarica Sectio Debreceniensis, Debrecini, 2003, 46; hasonlóan a gályarabságra ítélt Johann Simonides *Exul praedicamentalis* című műve, mely 1679-ben jelent meg először Wittenbergben (RMK III, 3026.). Ez egy, az arisztotelészi logika alapfogalmait megverselő tanköltemény, amely a múltat és jelent szembeállítva írja le Magyarországot: *Hortus erat, Paradysus erat quondam Hungara tellus, / Terra dei vivo rore beata fuit.* (magyar fordításban: Kert volt, a Paradicsom volt hajdan Magyarország, Isten eleven harmatjával volt boldog.). IMRE Mihály, *Johann Simonides Nápolyban – A mártírológiai elbeszélés egy 17. századi változata* = I. M., *Utak Herborn és Nápoly között: Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmából*, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 2015, 105.

²⁵ IMRE Mihály, *A termékeny Magyarország toposza Szőnyi Benjámín latin nyelvű versében* = I. M., *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmáról*, Hernád Kiadó, Sárospatak, 2012 (Nemzet, egyház, művelődés, 7) 385.

²⁶ IMRE Mihály, *A kereszténység védőbástyája (Egy irodalmi toposz XVI. századi változatai) = Hagyomány és korszerűség a XVI-XVII. században*, szerk. PETERCSÁK Tivadar, Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger, 1997, 225-226 (Studia Agriensia, 17)

hangsúlyozza, hogy „a tizenöt éves háború (1593–1606) fordulatot hoz a prédikátori szemléletben. (...) A wittenbergi történelemszemlélet gyors háttérbe szorulásával a passzív, apokaliptikus világvégvárás a kálvini eszmék által inspirált cselekvőbb magatartás váltja fel, melyben fontos szerepet játszik a kiválasztottság tudata.”²⁷ Győrihez hasonlóan tipologizálja, majd külföldi példák segítségével pontosítja a párhuzam előfordulásait Szabó András Péter, aki a Bocskai-felkelés időszakát tekinti Magyarországon a „héber patriotizmus”, azaz a református nemzeti ideológia nyitányának.²⁸

A jelenség azonban nem szűkíthető le a református eszmerendszerre. Ugyanebből a korszakból származik a jezsuita Káldi Márton kéziratos prédikációskötete, amelyben – Gábor Csilla megállapítása szerint – Erdély sorsát a zsidóság történetével állítja párhuzamba.²⁹ Lovas Borbála arra hívta föl a figyelmet, hogy az antitrinitárius Enyedi György prédikációinak is „jellemző témacsoportját képezik azok a beszédek, amelyekben Enyedi a magyar-zsidó sorspárhuzam kifejtésével magyarázza a híveknek a korabeli helyzetet.”³⁰ Hogy a zsidó-magyar párhuzam az unitáriusok körében a század végén is eleven hagyomány volt, bizonyítja egy 1697-1698 között a kolozsvári Unitárius Kollégiumban vezetett, prédikációkat tartalmazó kötet is.³¹ Ugyancsak a 17-18. század fordulójáról származik az a két erdélyi, bölöni unitárius kéziratos prédikációskötet, amelyekben – református prédikációkból történő szövegátvételek

²⁷ GYŐRI L. János, *Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI-XVII. századi magyar prédikátori irodalomban* = Gy. J., *Református identitás és magyar irodalom: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Kálvin Kiadó, Bp., 2015, 13-30; v.ö. ÖZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566)*, Magyar Napló, Bp., 2016.

²⁸ „A zsidó-magyar sorspárhuzam alatt a szakirodalom több, egymással összefüggő, részben egymást követő, de jellegében eltérő jelenséget mos össze: a [...] felekezetektől független providencialista szemléletet, a 16. századi, döntően wittenbergi jellegű zsidó-magyar sorspárhuzamot, és a 17. század, biblikus nyelvvel társuló, aktuális eseményekre reagáló református ideológiáját, amelyet már bátran nevezhetünk felekezeti nemzeteszmének (azaz »héber patriotizmusnak«).” SZABÓ András Péter, „*De profundis*”. *Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában*, Századok, 2012/5, 1134-1135.

²⁹ GÁBOR Csilla, „*Nem úgy vagyone dolgunk, mint a Sidoknak?*” *Nemzettörténet egy kéziratos prédikációgyűjteményben* = G. Cs., *Laus et polemia: Magasztalás és vetekedés középkor- és kora újkor szövegtípusokban*, Debreceni Egyetemi Kiadó – Bolyai Társaság, Debrecen – Kolozsvár, 2015, 138.

³⁰ LOVAS Borbála, *Erkölc és identitás. Pogányság és kiválasztottság Enyedi György prédikációiban = Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia, Balassi, Bp., 2012, 299-300.

³¹ Ez alapján állapította meg Túri Tamás, hogy „az egyházukat és a nemzetet ért sérelmeket biblikus koncepcióba illesztik” – itt főleg a német katonaság kegyetlenkedésére történik utalás, aminek a „párhuzamát a zsidók egyiptomi szenvedéseiben, illetve Jeruzsálem pusztulásában láthatjuk.” TÚRI Tamás, *Unitárius prédikációalkotás a 17. század végén: Egy nyilvánosságra szánt iskolai prédikációskötet = kultúrjav. Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasonosítva: Fialatok Konferenciája 2014*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Reciti, Bp., 2015 (Arianna Könyvek, 9.) 208-209.

révén – teljes kifejtését olvashatjuk a zsidó-magyar sorspárhuzamnak.³² Ami mindebből témánkra, a bőség-toposzra tartozik: az a gondolat, mely szerint a zsidó nép Isten akaratából telepedik meg Kánaánban, ahogyan a magyarság is a „tejjel-mézzel folyó” Pannoniában, végigvonul az egész kora újkor magyar irodalmában; hatása még Kölcsey *Hymnusában* is érzékelhető.

Bartholomaeus Reusner Paczoth orációja elé írt rektori bevezetője a tanulmányai céljából hazájától már hat esztendeje távol lévő Paczoth Ferencet így laudálja: „Ti is láttátok, Akadémiánk polgárai, és szemléltétek egy ideje, a fölöttébb ritka, fegyelmezett, sőt egyedi műveltségnek a tükörét Őméltóságában. (...) Ugyanis a kegyes és védelmező Isten úgy rendelte, hogy Őnagysága visszatérjen hazájába, Magyarországra, mert így akarta előkelő családjá, akik visszahívták. De mielőtt innen eltávozna, egy beszédet fog tartani nektek holnapután, 9 órakor Magyarország dicséretére, amit az ő stílusában, és nem választékosan írt meg. Aminek a meghallgatására sokan eljőjtek.”³³ Mivel tehát itt búcsúbeszédről, és nem olyan szónoki gyakorlatról van szó, mint amilyen Lansius tübingeni kötetében szerepelt, azt kell föltételeznünk, hogy ezzel egyidejűleg nem hangzott el másik beszéd Magyarország ellenében.

A beszéd bevezetése (*propositio*) először Magyarország földrajzi határait írja le: „Amikor Magyarországot mondok, azt a földet mondom, ami kiterjedését tekintve igen nagy, minden dologban bővelkedik, lakóinak erényeit és nemességét tekintve egyetlen más országgal sem lehet összehasonlítani a nap alatt. Ugyanis ha a határait bejárod, mindazt, ami Horvátországtól és Szerbiától Lengyelorszáig és Ruténorszáig, azaz a Kárpátok hegyeiig eléd tárul, mindazt, ami a Tisza és Ausztria között helyezkedik el, Magyarország néven tartjuk számon. Továbbá ez a nagy kiterjedésű terület 40 tartományt foglal magába, amiket lakosai vármegyének neveznek. De mifélek ezek? Közülük több is kétségkívül méltán nyerheti el a hatalmas hercegségek elnevezését, vagy eléri azok nagyságát. Mindegyik bővelkedik igen gazdag városokban, megerősített várakban, hatalmas folyókban, marhákban és mindenféle

³² RESTÁS Attila, *Két bölöni unitárius kézíratos prédikációskötet tanulságai: Zsidó-magyar sorspárhuzam, szövegátvétel, kritikátörténet = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Reciti Kiadó, Bp., 2015, 173-188.

³³ „Vidistis ipsi, Cives Academici, et intuiti jam aliquamdiu estis speculum hoc eruditionis in tanta dignitate perquam rarae, modestiae vero etiam singularis. Sed ferme jam vidistis. Quod enim felix faustumque Deus esse jubeat, redibit Generosa illius Magnificentia in Hungariam Patriam, volente sic et revocante familia illustrissima. Prius vero quam hinc abeat, habebit ad vos die perendini h. IX. Orationem in laudem Hungariae, stylo illo suo, id est, non eleganter, scriptam. Ad cujus auscultationem ut frequentes conveniatis, non praeter rem censemus.”

állatokkal gazdag falvakban, folyóik végül hallal telvék, hegyeik aranyban, ezüstben, vasban, rézben, sóban és borban olyannyira bővelkedők, hogy azt csak irigyelni lehet. Ugyan ki tudná mellőzni Budát, a régi királyok székhelyét? Ki Esztergomot? Ki a két Fehérvárt (Székes- és Nándorfehérvárt)? Ki Veszprémet? Ki Szigetet? Ki Komáromot? Ki Győrt és a többi számos várat? Ki nem tudná, hogy mindezek mennyire nagykiterjedésű kertekkel vannak körülvéve, és kertjeik mindenfajta gyümölcsök bőségével termékenyek?”³⁴

A szónoklat első fele az ország természeti gazdagságát részletezi, először a gabona bőségének, majd a híres borfajták bemutatásával: „Ausztriába több ezer gabonával megrakott szekeret indítanak évente, Sziléziába ugyanennyit. És bár manapság is nagyszámú hadsereget tart el és táplál, és háborús időket lát, és súlyos háborúkat tapasztalt meg, még sincs soha éhség, még sincs a gabonából hiány.”³⁵ Ezt követi a nektárhoz hasonló borok felsorolása, név szerint említve a tokaji, tarcali, tállyai, szentgyörgyi borok kiválóságát: „Nem kevesebb bor fogy Magyarországon, mint máshol víz és sör, és mégis hatalmas bősége van a szomszédos tartományokban és országokban. Csak a szomszédosokban? Nem, hiszen a messzi és távoli területekre is szállítják. Innen tölti meg pincéit Szilézia, innen Ausztria, innen Lengyelország, és az igen messzi Moszkóvia is. Ugyanígy tenne Szászország és Meissen is, Frankföld és a Rajna-vidék és Hispánia is, ha csak az oly nagy térbeli távolság miatt oda lehetne szállítani a bort, ami értékesebb a hispánok minden aranyánál.”³⁶

³⁴ „Hungariam enim cum dico, terram dico, magnitudine amplissimam, omnium rerum ubertate, incolarum virtute ac nobilitate cum nulla alia, quas Sol iste obit, comparandam. Si enim terminos illius obeas, quicquid a Croatia et Servia ad Poloniam et Russiam Carpathosque montes intercurrit, quicquid inter Tibiscum interjacet et Austriam, Hungariae nomine censetur. Haec amplissima spatia quinquaginta amplius explent provincias, quas incolae comitatus appellarunt. At quantas illas? Quorum profecto nonnulli maximorum Ducatum vel justum nomen retinere, vel veram magnitudinem obtinere possint. Omnes vero et urbibus opulentissimis et arcibus munitissimis, et fluviis maximis, et vicis pecorum, omnique animalium genere ditissimis: fluviis denique piscosissimis, montibus auro, argento, ferro, cupro, sale, vinoque tandem fertilissimis ad invidiam abundantes. Quis enim Budam, ignorare potest, antiquissimorum olim Regum sedem? Quis Strigonium? Quis utramque Albam, Regalem et Graecam? Quis Vesprinium? Quis Sigethum? Quis Comarinum et Iaurinum, aliasque innumeras arces? Quis nescit haec omnia, quam latissimis circumfusa esse campis: et campis quidem omnis generis frugum copia fertilissimis.”

³⁵ „Austriae certe aliquot millia plaustrorum annona onoratorum quotannis transmittit: Silesia tantundem suppeditat. Et quamvis numerosissimos aluerit et alat hodieque exercitus, bellique tempestates viderit et experta sit gravissimas: nunquam tamen famem, nunquam rei frumentariae inopiam.”

³⁶ „Absumitur in Hungaria non minus vini, quam alibi aquae et cerevisiae: et ingens tamen copia in provincias et regna vicinat vicina autem? Imo et remotissima disiunctissimaque devehitur. Replet inde cellas suas Silesia, replet Austria, replet Polonia et remotior longe Moscovia. Faceret idem Saxonia et Misnia et Franconia, ipsaque Rhenana et Hispana terra, si modo per tanta locorum intervalla pervehere ad se posset vinum omni Hispanorum auro pretiosius graviusque.”

Oláh Miklós *Hungariája* óta megkerülhetetlen annak leírása, hogy Magyarország bővelkedik a legkülönfélébb állatfajtákban (marhák, vadak, szárnyasok, halak). Paczoth is idézi a mondást, hogy a Tiszában kétharmad rész a víz, és egyharmad rész a hal: „Ugyanis a folyamok királya: a Duna is, és a Száva és a Dráva és a Bodrog és a Vág a halaknak akkora bőségét ontja, hogy Magyarországon semmi sincs ennél olcsóbb. A Tisza, amire egész hosszában csak Magyarország formál jogot, kétségkívül annyira híres a külföldiek előtt, hogy úgy hiszik: egyharmad rész benne a hal. A halak pedig olyanok, amilyeneket más földek folyói csak ritkán, vagy sohasem látnak. Ezek között a legnemesebbek és a legnagyobbak azok a vizák, amiket közönséges néven (németül) Huzonnak neveznek, ezeket a ti Elbátok alkalmanként mint ritka vendéget fogadja be. A többi hal, akár a Dunából, akár a többi folyóból fogják ki őket, nagy bőségben fordul elő és felettébb olcsó, úgymint a harcsák, lazacok, angolnák, a hegyes vidékeken a kövihalak és a pisztrángok, amiket aranyos halaknak neveznek.”³⁷

A folyók aranyrögöket görgetnek magukkal, de ezt nem keresik azok, akik egész arany-, ezüst- és rézhegyeket birtokolnak (*qui montes totos auri, argenti, cupri et omnis generis metalli feracissimos possident*). E rövid kitérő után tér vissza Paczoth Magyarország „csodálatos vizeihez” – a szóhasználat (*illa aquarum admiranda*) mutat arra, hogy e rész Wernher értekezésére megy vissza –, az „oly sok gyógyító thermához” és forráshoz, amiket a „természet kincsestárának és csodájának” (*non solum thesauri, sed et miracula naturae*) nevez. Magyarországon fekszik a Fertő, amit Európa legnagyobb tavának mond. Vagy a Balaton, aminek megadja a hosszát is (40 olasz mérföld, vagyis 8 magyar mérföld). Beszél kővé váló vizekről, arról, hogy Szepesben a vízbe dőlő fát bevonja a kő,³⁸ továbbá, hogy Szomolnoknál a vas rézzé változik.³⁹ Ezek a témák végig ismétlődnek a 17. század országleíró vagy tudományos

³⁷ „Nam et Danubius fluviorum rex, et Savus, et Dravus et Bodrogus et Vagus tantam piscium copiam cottidie profundunt, ut nihil in Hungaria vilis hoc genere habeatur. Tibiscus profecto, quem totum sola sibi vendicat Hungaria, apus exteros etiam tam celebris est, ut tetia eius pars piscium esse credatur. Et piscium quidem talium, quales caeterarum fluvij terrarum aut raro, aut nunquam vident. Inter quos nobilissimi maximique sunt, quos peculiari nomine Husones vocant, quosque Albis vester nonnunquam, sed raros hospites accipit, Sturiones. Reliquae gentis, tum ex hoc fluvio, tum ex caeteris magna est copia, ingens vilitas, ut cypriorum et sylurum, salmonum, percarum, murenarum, barbionum, et in montanis locis, fundulorum, ac trutarum; quas aureos appellant pisces.” (A *cyprius*, *perca* és *barbio* halfajtákat nem sikerült eddig azonosítanom.)

³⁸ „Videas in agro quidem Sepusiensi ejusmodi aquas, in quibus ligna, simul atque injeceris, lapide seu cortice obducuntur. Eodem in loco erumpit alia, bullienti similis, aqua, quae tam supra, quam subtus terram in lapides convertitur, a pumicibus parum abhorrentes.”

³⁹ „Ad oppidum quoddam, quod Smolniciam incolae vocant, est aqua in foveas amanans, quae ferrum, paullo post, ut injectum est, in lutum vertit: quod quidem eliquatum, cuprum fit optimum.”

irodalmában,⁴⁰ sőt még a 18. század első felében is foglalkoztatták a tudósokat.⁴¹ A szónoklatnak ez az első fele, a természet gazdagságának az előszámlálása azzal a már idézett kijelentéssel zárul, hogy aki ezt a földet nézi, úgy érezheti, hogy egyenesen a Paradicsomot látja.⁴²

Ám a területnek ez a jósága és bája, az éghajlatnak a gyengéd szelídsége a lakóit nem rontotta vagy puhította meg, hanem még inkább hajtotta a férfias erényekre. Ez az átvezetés ad lehetőséget arra, hogy a szerző szónoklatának második részében a magyarok hadi dicsőségéről írjon, amihez fölhasználja a *propugnaculum Christianitatis* toposz gazdag érvkészletét. A már kétszáz esztendeje zajló küzdelemben a magyarság magát a kegyetlen töröktől nemcsak bátran védelmezi, de ezt a jogos és szükséges háborút okosan felvállalja és állhatatosan irányítja, és sikeresen befejezi (*ab ipsis annis ducentis non solum sese defendere fortiter, verum etiam bella justa illa et necessaria et suscipere prudenter, et administrare constanter, et finire feliciter*).

A küzdelem egyenlőtlen, ám hősiessé voltát Paczoth az összehasonlítás (*comparatio*) alakzatával emeli ki, amikor nemcsak Magyarország és a törökök erejét veti össze, de összeméri a magyarok és a többi európai nép sikereit is: „Ezt a dolgot, ami magában is csodálatra méltó, annál inkább fogjátok csodálni, Hallgatóim, amennyiben az elméteknek az igazságosabb mérlegén megmérítek a vad török hatalmát. Mivel megvan a birodalomnak a mérhetetlen gazdagsága, sértetlen ereje, fegyverzete és harci gyakorlata. Megvan neki a katonák tapasztalata, az alattvalók engedelmessége, ébersége, és minden más, akár többszörösen is, ami a háború elkezdéséhez és folytatásához szükséges. És mégis hányszor arattak diadalt a magyarok fölöttük? És hányszor terítették le és futamították meg a magyarok azokat, akik

⁴⁰ Vö. RESTÁS Attila, *A fertilitas Hungariae-toposz változatai egy 17. század végi tézisnyomtatványban (Hungaria seu Disputationes miscellaneae de natura Hungariae, 1700) = Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson: Kolozsvár, 2011. augusztus 22-27.*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, BALOGH F. András, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2013, 484-493.

⁴¹ Ilyen témában például Bél Mátyásnak angol fordításban jelent meg két értekezése a Royal Society folyóiratában: az *An account of two caves, the one icy, the other emitting noxious vapours (Két barlangról: az egyik jeges, a másik mérges gőzöket bocsájt ki)* című írásán kívül: *On the brass waters of Nisol, commonly called Cement-wasser, changing iron to brass (A vasat rézzé változtató besztercebányai érces vizekről)*, Philosophical Transactions, 450. szám, 1743, 35-51. Vö. Bél Mátyás kiadott műveinek jegyzéke = *Magyarország népének élete 1730 táján*, vál. s. a. r. és a bevezető tanulmányt írta WELLMANN Imre, Gondolat, Bp., 1984, 483 (Történetírók tára); GÖMÖRI György, *A londoni Royal Society első 80 évének magyar kapcsolatairól = Nyelv, lelkiség és regionalitás ...*, i.m. 469; JANKOVICS József, *A Royal Society érdeklődése Magyarország és Erdély iránt a 17. század hatvanas éveiben: Szöveggyűjtemény Gömöri György tanulmányához = Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*, I, szerk. HORN Ildikó, LAUTER Éva, VÁRKONYI Gábor, HILLER István, SZIRTES Zsófia, BALOGH Zsuzsanna, PÁSZTOR Katalin, TAMÁS Máté, L'Harmattan, Bp., 2016, 373–386.

⁴² Ld. a 23. lábjegyzetet!

bármennyire is fel voltak készülve mindazzal, ami mindenféle háborúhoz szükséges, akiktől érthető módon megretten az olaszok tüzessége, a franciák rohama és a lengyelek támadása. Ezekkel a győzelmekkel és diadalmakkal nem csak azt érték el, s érik el ma is, hogy ők maguk életben maradtak, hanem hogy általuk más népek is életben vannak.”⁴³

Paczoth a német közvélemény meggyőzését tartja elsődlegesen szem előtt, amikor így folytatja: „Kérdezheted: Mi Magyarország? Germania védőfala, Lengyelország, Itália, sőt az egész kereszténységnek bevehetetlen vára, legerősebb védőbástyája.”⁴⁴ A továbbiakban a megszemélyesítés alakzatával él, hiszen egyes szám első személyben szólaltatja meg Magyarországot: „Én tartom távol a lángot, fegyvert, én a gyilkolást, tüzet, rablást, erőszakot a keresztények életétől, hajlékától, vagyonától, testétől. Én védtem meg és védem ma is a templomokat a megszentelteltentéstől, a városokat a kifosztástól, a szántókat a pusztítástól. Adós nekem mindenki más a keresztények életéért, szabadságáért és biztonságáért.”⁴⁵ A Paczoth-beszéd tehát a termékeny Magyarország toposzával kezdődik, majd az egész kereszténységet védelmező védőbástya toposzának kifejtésével folytatódik, amit a vitézség történeti példáival bizonyít.⁴⁶ A magyar hősök és héroszok előszámlálása következik: „Szt. István, László, Béla, Jeruzsálemi András, Jeromos, Márton” – hiszen „nemcsak Magyarország előkelői, de maguk a királyok” is kiveszik a részüket a török elleni küzdelemből (*vero non solum procerum Hungariae, sed ipsorum etiam Regum ingentem illam animi vim ac fortitudinem quibus verbis praedicem*). A névsor szikár, alapja viszont Lansius *Pro Hungaria* beszéde (Szent István keresztény tudományával még a főpapokat is tanítani tudta; az isteni László kétszer győzte le a kunokat, a ruténok és lengyelek felett is győzedelmeskedett, és fogadta a Szentföldre tartó keresztény hadakat; II. András pedig leánya, az istenes Erzsébet, valamint a kereszt

⁴³ „Quam rem, per se satis admirandam, tanto vos admirabimini magis, Auditores, quanto justiori mentis vestrae trutina ferocissimi Turcae potentiam ponderaveritis. Cum sane nihil minus, quam immensae imperij opes, vires integrae, armorum usus et exercitatio desunt. Non desit illi miles veteranus, non suorum oboedientia, non vigilantia, non alia, quae ad bellum et suscipiendum et gerendum pertinent, vel sexcenta. At quot tamen, de illis Ungari triumpho egerunt. Quotiens quamvis OMNIBUS omnis generis belli requisitis instructos, adeoque et Italarum vigori, et impetui Gallorum, et Sarmatarum insultui haut injuria tremendos fuderunt, fugaruntque Hungari. Quibus quidem victoriis atque triumphis non solum hoc effecerunt, et efficiunt hodieque, ut ipsimet vivant, sed ut aliae etiam gentes per ipsos.” – A többi európai néppel való összehasonlítás érve Vernulaeus szónoklatában ugyancsak megtalálható: KECSKEMÉTI Gábor, *Szónoki gyakorlat ... i. m.* 64.

⁴⁴ „Quid Hungaria sit? – quaeris: Murus Germaniae est, Poloniae. Italiae immo totius Christianitatis arx inexpugnabilis, antemurale munitissimum.”

⁴⁵ „Ego flammam atque ferrum, ego caedes, incendia, rapinas, libidines a Christianorum vita, tectis, fortunis, corporibus, arceo. Ego a templis sacrilegia, ab oppidis direptionem, ab agris vastitatem semper depuli et depello hodieque. Mihi Christianorum alii vitam debent, alii libertatem, omnes securitatem”

⁴⁶ KECSKEMÉTI Gábor veti föl e beszédek makroszerkezetének vizsgálatát, azok összevetését: Uő, *Szónoki gyakorlat ... i. m.* 67.

hadjáratban való részvétele miatt nevezetes).⁴⁷ Természetesen a Lansius-kötet is szerepelteti a pannoniai születésű Mártont, a későbbi tours-i püspököt, valamint a dalmáciai születésű Jeromost, mint a kereszténység legtekintélyesebb és legkiválóbb hittudósait (*non solum Ecclesiae Christianae gravissimos doctores, et inter illos longe eminentissimos*), azonban nem a katonai dicsőség, hanem a szellemi kiválóság példáiként.⁴⁸ Paczoth ezek után hosszan beszél Attiláról, aki méltán nevezte magát a világ félelmének és ostorának (*metum orbis et flagellum*), majd több lapon át szól Hunyadi Jánosról és Hunyadi Mátyásról.

A közelmúlt: a végvári harcok és a tizenöt éves háború magyar hősei közt van említve a szigeti Zrínyi Miklós, Pálffy Miklós, a palotai győztes Thuri György, a Buda ostrománál kitűnt Nádasdy Tamás.⁴⁹ E hősi névsor után szólítja meg Paczoth – mint rokonait – Balassi Bálintot és Ferencet, akiknek vitézi kultuszához így ez az *oratio* is hozzájárult.⁵⁰ „Titeket pedig, nagybátyáim, Balassi Bálint és Ferenc, akiknek a hiányát leginkább érzékelem, milyen megfontolás, vagy még inkább milyen galádság miatt hagynálak említetlen, akik nem féltetek a haza üdvé érdekében a halált is vállalni, és az ellenséges fegyverek közé rontani.”⁵¹

⁴⁷ „Quid dicam de *Stephano sancto*, qui praeterea quod Christianae religionis capita ita tenebat, ut vel ipsos mystagogos docere posset; nihil unquam aggrediebatur, quin praecipua aliqua divini numinis observantia in omnibus ejus dictis et factis eluceret, sancte persuasus, si vel latum unguem a justitia et pietate deflexisset, continuo se cum regno ipso corrui turum? Quid de *divo Ladislao I*, qui Chunis bis caesis, Ruthenis domitis, victis Polonis demum celeberrimae Europaeorum Principum expeditioni socia arma tulit auxilio; rerum gestarum magnitudine maximis regibus par, morum et vitae sanctitate comparandus vel integerrimis laudatissimisque? Quid de *Andrea II*, qui educatione liberorum felix, ex quibus *Elisabetham* Ludovico Thuringiae et Hassiae Landgravio collocavit in matrimonio, ob incredibilem vitae sanctitatem *divarum* numero postmodo conscriptam, bello Syriaco gentis gloriam novis decoribus mirifice illustravit?” A „Gézáknak, Béláknak, Imrének, Károlyoknak, Lajosoknak, Zsigmondnak, Albertnak és II. Ulászlónak” csak a neve van említve; az általam használt kiadás: *Consultatio de principatu inter provincias Europae*, editio quarta, prioribus auctior, opera Thomae LANSII, Tubingae, typis Brunnicianis, 1635, 481-482.

⁴⁸ Lansiusnál harmadikként a humanista Dudith András neve szerepel, *Consultatio de principatu ... i. m.* 475; meglepő viszont, hogy Paczoth nem tartja számon a magyarság szellemi-tudományos teljesítményeit, vö. BITSKEY István, *Militia et littera ... i. m.* 147-148.

⁴⁹ Vö. SZABÓ Péter, *Nádasdy Ferenc és Pálffy Miklós vitézi kultusza = Sz. P., Jelkép, Rítus, udvari kultúra: Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkor Magyarországon*, L'Harmattan, Bp., 2008, 154-155 (TDI Könyvek, 7)

⁵⁰ A Balassi-fivérek emlékéért megörökítő kortársak is a mártírium és áldozathozatal kettősségét hangsúlyozták: IMRE Mihály, *A Balassi-kánon első változata (Az 1595-ös bártfai antológia) = I. M., Az isteni és emberi szó ... i. m.* 77-115; Uő, *Apotheosis és üdvözülés Rimay János Balassi-epicédiumában = I. M., Utak Herborn és Nápoly között: Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmából*, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 2015, 325-364.

⁵¹ „Vos vero, Valentine et Francisce Balassi, avunculi desideratissimi, quo consilio, aut quo verius piaculo, tacitos relinquam, qui ne mortem quidem patriae salutis causa subire, inque media hostium arma irruere estis veriti.”

A heroikus példák felsorolása pártfogója, az 1616-ban elhunyt Thurzó György nádor megszólításával folytatódik, akit „Magyarország oszlopának és legnagyobb díszének” nevez, valamint azt is kiemeli, hogy nemcsak „polgári, hanem katonai előrelátással” is rendelkezett, hiszen az érsekújvári főkapitányság betöltésén túl az 1608. évi „ádáz háború” során hazáját, Magyarországot „régii állapotába visszaállította”.⁵² A megszólítás humanista formulája – „isteni Thurzó” (*dive Thurzó*) – az antik mintákat követő Bonfini nyomán kerülhetett Paczoth szövegébe.⁵³

„Befejezve már a híres férfiak bátorságát, akiket mind vég nélkül lehet előszámlálni” – ezzel az átvezető formulával kezdi Paczoth az egri nők hősi kitartásának előadását, majd így folytatja: „az asszonyok bátorságát is meg fogjuk látni, akiket új kiváltság alapján már a férfiak közé lehet sorolni. Ugyanis más nemzeteknél a férfiaknak kell férfiaknak lenniük: ezzel szemben mekkora bátorság látható a magyar asszonyokban? Más asszonyok elátkozzák a háborút, megrettennek a csatáktól, esdeklő imákkal a bizonytalan hadiesemények elhárításáért könyörögnek, a mostani magyar nők azonban ettől különböznek, a csatákban szerzett sebeket szemlélik, sőt kezükkel érintik, és végül férfiasan és bátran harcolnak. Azt kérdezem ugyanis, hogy az asszonyok milyen nagy vitézsége derült ki, amikor a török Egert ostromzárral vette körül? Közülük egy nő (ugyanis mindnek az előadásához nem egy vagy két óra, de még sok nap sem elegendő), aki bátran harcolt, miután mellette lévő férjét megölték, bár szülei buzgó intésére el akarta temetni, de csak azután, hogy az ellenséges vérben saját kezüleg bosszulta meg. Így elhunyt férje kardját megragadva az ellenséges fegyverek közé rontott, és miután ott három törököt megölt, akkor végül a férje holttestét a földről felemelve a templomba vitte, és amennyire a körülmények engedték, illő módon eltemette. Egy hasonlóan erős és bátor asszony, amikor meglátta, hogy az anyja egy hatalmas követ a fejére téve az omladékhoz siet, de mielőtt

⁵² Thurzó György 1602-1604 között töltötte be az érsekújvári végvidéki főkapitány tisztségét: PÁLFFY Géza, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16-17. században (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”)*, Történelmi Szemle, 1997/2, 271; Illésházy István mellett szintén Thurzó játszott jelentős szerepet abban, hogy a Bocskai-felkelés és Rudolf király lemondása után az 1608. évi törvények megszilárdították a magyar rendek befolyását, és a Szent Koronát is az ő vezetésével szállították Prágából Pozsonyba: PÁLFFY Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia ... i.m.* 399, 406.

⁵³ „Qui porro tuam, Comes Illustrissime, domine Georgi Thurzo, Palatine, dum fata sinebant, Ungariae dignissime, idemque columen ac decus maximum, prudentiam, non togatam solum, sed et militarem, tuos illos heroicis spiritus, tua praeclara facinora praedicem? Qua oratione, quibus eloquentiae numeris insignem fortitudinem atque constantiam, qua non Capitaneatum Uywariensem administrasti, sed et Patriam ipsam Hungariam acri bello, quod in ea MDCVIII. anno gestum est, dissipatam secundissimis auspicijs in pristinum statum restituisti, persequas? Obmutesco hic, Auditores: quodque eloqui ego non possum, famae et posteritati relinquo. Certe enim, dive Thurzo: »Semper honos nomenque tuum laudesque manebunt«”

oda ért volna, egy ágyúgolyó lefejezi, azt a követ, ami az anyja fejéről a földre esett, megragadta, és a törökök sűrű tömegébe dobta, közülük kettőt megölt, sokakat pedig súlyosan megsebesített. Ha már ennyi lelkierő, ennyi nagyság van az asszonyokban, mennyivel nagyobb erő van a férfiakban?”⁵⁴

Az egri nők toposza olyannyira állandó témája lett a Magyarország-dicséreteknek, hogy belőlük antológia is összeállítható.⁵⁵ Mivel e művek eredeti szövegének a szemelvényes kiadása is rendelkezésre áll,⁵⁶ összevethető – legalább Eger ostromát illetően – Lansius *Pro Hungaria* beszéde az azt parafrázáló és imitáló későbbi szónoklatokkal.⁵⁷ Paczoth részben bővíti, részben tömöríti a lansiusi helyeket, s noha a szóhasználat követi a tübingeni szerzőt, összességében mégis önálló megfogalmazást ad:

Lansius – <i>Quarum una inter alias, qui coram matre et marito depugnabat, cum occiso marito a parente moneretur, ut corpus tolleret, et sepulturae mandaret.</i>	Paczoth – <i>Quarum una (nam omnibus adducendis non una aut altera hora, sed vix dies aliquot suffecerint) quae fortiter depugnabat, occisum ante se maritum haud prius, licet sedulo a parentibus monita</i>
---	---

⁵⁴ „Missa vero illustrium virorum, quos recensere omnes infinitum foret, fortitudine, foeminarum etiam, quas novo privilegio inter viros jam recensere licet, virtutem contemplabimur. Nam in aliis nationibus viri sane, viri sunt: at in foeminis Hungaris, quae, quanta fortitudo, quamque conspicua fuit? Alienae mulieris bella detestantur, praelia exhorrescunt, eventa dubij Martis supplicibus votis deprecantur: at Hungariae et praesentes interesse et oculis haurire vulnera credentium ex acie, et manu attractare, et mascule denique, ac fortiter ipsae pugnare. Quanta enim quaeso foeminarum virtus, cum Turca Agriam obsidione cinxisset, enituit? Quarum una (nam omnibus adducendis non una aut altera hora, sed vix dies aliquot suffecerint) quae fortiter depugnabat, occisum ante se maritum haud prius, licet sedulo a parentibus monita humare voluit, quam sua manu in hostili sanguine ulta esset. Arrepto itaque defuncti mariti ense, in media hostium arma irrupit, et cum tres Turcas eo interfecisset, tum demum sublatum e terra mariti corpus in templum intulit, et sepulturae, quam honorificentissimae ea tempestate potuit, mandavit. Pari virtute ac fortitudine mulier, cum matrem praegrandi saxo capiti imposito ad ruinam festinare videret, tormentique ictu, antequam ad locum pervenisset, capite truncari, illico saxum, quod e capite matris in terram erat delapsum, arripuit, inque confertam Turcorum multitudinem projecit, duobus ex ijs occisis, multis vero graviter vulneratis. Iam si tanta animi vis, tanta magnitudo in foeminis est, quanto major in viris esse credetur?”

⁵⁵ „Jó Dobó miatt sok terekök vesznek”: 16-17. századi költők és krónikások az 1552-es egri ostromról, szerk. LÖKÖS Péter, Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 2008; LÖKÖS Péter, *Az „egri nők” motívum kialakulása a magyar és az európai irodalomban = Hagyomány és megújulás: Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében*, szerk. VERES Gábor, BEREZ Máttyás, Dobó István Vármúzeum, Eger, 2008, 45–60 (Studia Agriensia, 27); legújabbán: PAPP Júlia, *Donne Ungare: A magyar női vitézség toposzának 16. századi forrásaihoz*, ItK, 118(2014), 3. szám, 385-392 (további irodalommal).

⁵⁶ A Lansius-kötetből Henricus Albertus szónoklatának, valamint Johannes Hellenbach orációjának Eger ostromát leíró részleteit az eredeti latin nyelven közli: *Obsidio Agriae anno 1552: Texte zur Rezeption eines ungarischen Geschichtsstoffes*, herausgegeben von Péter LÖKÖS und Gábor TÜSKÉS, Károly-Eszterházy-Hochschule, Eger, 2008, 84, 100-101.

⁵⁷ Ld. az 8. lábjegyzetet!

<p>Lansius – <i>Cum vero primaria quaedam matrona praegrande saxum capiti impositum gestans ad ruinam properaret, tormenti ictu capite truncata est, saxo in terram prolapso; quod mox filia, quae matrem sequebatur, nullo dolori ac lacrymis tempore dato, in caput tollit, et ut materno adhuc cruore fluebat, in confertam Turcorum murum subeuntium multitudinem projecit, duosque ex iis elisit, multis insuper vulneratis.</i></p>	<p><i>humare voluit, quam sua manu in hostili sanguine ulta esset.</i></p> <p>Paczoth – <i>Pari virtute ac fortitudine mulier, cum matrem praegrandi saxo capiti imposito ad ruinam festinare videret, tormentique ictu, antequam ad locum pervenisset, capite truncari, illico saxum, quod e capite matris in terram erat delapsum, arripuit, inque confertam Turcorum multitudinem projecit, duobus ex ijs occisis, multis vero graviter vulneratis.</i></p>
---	--

Paczoth Ferenc egyetemi szónoklatának több rétege is fölfejtető. Egyrészt tekinthetjük azt szokványos rétorikai gyakorlatnak, mely az elődök munkáit kivonatolja és adatait variálja. Másfelől a szerző előkelő rokonsága és reménybeli közéleti szerepvállalása miatt figyelni kell aktuálpolitikai kiszólásaira is: beszédével fölkészül majdani pozíciójára, az elődök hősi tetteinek felmutatásával kijelöli azt a pályát, amit neki is követni lehet majd. Egy olyan erős és gazdag Magyarországot jelenít meg, mely méltán tart igényt a Habsburg Monarchián belül különleges önállóságra, és azt sugallja, hogy a magyar rendiség, annak ellenére, hogy a királyság területének egy része oszmán fennhatóság alatt áll, mégis létezik.⁵⁸

⁵⁸ Ez utóbbira: PÁLFFY Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia ... i. m.*, 323; Kees TESZELSZKY, *Az ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*, Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2009, 266.

***Johann Fechner: De Europa, et nobilioribus ejus partibus,
Hispania, Gallia, Germania, Hungaria (1650)***

A deklamáció szerzője, Johann Fechner (1604–1686) Freistadtban született, majd Odera-Frankfurtban és Lipszében tanult 1622-1624 között. Különböző tanári állásokat töltött be, végül Boroszlóba ment, ahol az Erzsébet Gimnázium professzora, később a Mária Magdolna Collegium rectora lett. Nem ismert, hogy milyen körülmények között kapta meg a *poeta laureatus caesareus* címet, de valószínűleg nem hamarabb, mint 1626.¹ Ez az évszám az RMNy adata, valamint az 1650. évi kiadvány alapján tovább pontosítható.

Nagyszámú önálló munkái közül egy 1650-ben megjelentetett szónoki előadásnak van magyar vonatkozása:

De Europa, et nobilioribus ejus partibus, Hispania, Gallia, Germania, Hungaria. Actus declamatorius in Gymnasio Elisabetano XVI. Calend. April. Hor. VIII. Matut. habendus, curante M. Johanne FECHNERO, Vratislaviae, Baumann, 1650.

Fechner személye a magyarországi könyvészetben sem ismeretlen. 1648-ban latin nyelvű alkalmi költeménnyel köszöntötte Christoph Schlegel lőcsei evangélikus lelkipásztornak és Christophorus Gloger boroszlói polgár és kereskedő leányának, Rosina Glogernek az esküvőjét.² A kötetben több boroszlói professzor is szerepel verssel, köztük az az Elias Major (1588-1669), az Erzsébet Gimnázium akkori rectora és professzora, akinek a lőcsei kötetben föltüntetik a *p. l. c.* címét. Ez a cím Fechner neve mellett itt még nem olvasható, ahogyan a *De Europa ...* című műve címlapján sem, tehát őt feltételezhetően csak 1650. után avatták koszorús költővé.

A kötet utolsó oldalán tüntették fel a deklamáció résztvevőit. A mű részleteit hét diák adta elő, köztük *De Hungaria* szónokolt *Johann Abraham Müllerus Regiomontanus Hungarus*, akiről ezidáig nem került elő életrajzi adat. Ő a felső-magyarországi Königsbergből származott (ezt a kis bányavárost Timon Sámuel a 18. században latinul Mons Regiusnak, magyarul Újbányának nevezte).

¹ John L. FLOOD, *Poets laureate in the Holy Roman Empire: A bio-bibliographical handbook*, 2. vol.: D–K, Walter de Gruyter, Berlin–New York, 2006, 538-541.

² *Sacrum nuptiale plurimum reverendi (...) viri (...) Christophori Schlegelii (...) Leutschoviae (...) ecclesiae pastoris, gymnasiique inspectoris (...) secundum-sponsi cum (...) virgine Rosina Glogeria (...) Christophori Glogeri, civis ac mercatoris Vratislaviae (...) primarii filia, sponsa die 25. Octobris anno 1648*, Brewer, Lutschoviae, 1648 (RMNy 2228).

A deklamáció szerzője tehát Fechner, és nem a magyarországi Müller. Az RMSz szellemi közreműködőként tartja számon – a művek alkotóin, társszerzőin kívül – egyetemi, akadémiai kiadványok esetében a vizsgáztató professzort (aki gyakran volt a vizsgatétel szerzője), illetve a szöveget előadó felelőt (respondenst).³ A disputációkat előadó felelőhöz hasonló szerepköre lehet az *Actus declamatorius* előadóinak is. Fechner munkája akár bekerül az RMK adatbázisába, akár nem, azt mind az előadója, mind a témája miatt érdemes nyilvántartanunk.

A Magyarországgal foglalkozó szövegrészlet nem túl terjedelmes: a Germaniát bemutató rész után egy „Többet nem teszek hozzá: ugyanis már Hungaria szólít engem” átvezető formulával az ország természeti állapotát foglalja össze: „Hungaria *Pannonia inferior* egy részét foglalva magába a Dunán túl, és a jzigok és a dákok régi székhelyét tartja birtokában. Maga a terület, ami négyszög alakú, a természet minden ajándékával el van látva.”⁴ Ezt követően Fechner két idézettel bizonyítja állítását; mindkettő évszázadokon keresztül ismert és használt toposzra épül.

Az első az ország természeti gazdagságát írja le: „A földnek olyan nagy a termékenysége, hogy a gabona sehol másutt nem nő ilyen dicséretes bőségben. A szőlőskerteknek oly nagy a kiválósága, hogy sehol sem terem erősebb bor. A legelőknak akkora a hozama a fű magassága miatt, hogy az elől haladó szekeret nem látja az utána haladó, ugyanígy nyájokban és csordákban is bővelkedik. Annyira kiváló folyamai vannak, hogy egész Európában egy folyó sincs nagyobb és a hajózásra vagy szállításra alkalmasabb, sem halban bővelkedőbb. Mit mondhatnék a fémek gazdagságáról? Ekkora bőséget máshol nem lehet találni, az ezüst a legtisztább, az arany a legkiválóbb”⁵ A margón forrásmegjelölés olvasható: közvetve Bonfinitől, közvetlenül Lansius *Pro Hungaria* beszédéből származik a részlet.

A következő részlet lapszéli forrásmegjelölése a leuveni Nicolaus Vernulaeushoz irányítja az olvasót. Ő 1623-ban jelentette meg *Certamen oratorium de militari gloria inter septem milites Hispanum, Germanum, Francum, Italum, Polonum, Belgam, Hungarum* címmel

³ VIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők*, I., *A kezdetektől 1700-ig*, szerkesztette és befejezte P. VÁSÁRHELYI Judit, a szerkesztő munkatársai KIS Elemérné és KOVÁCS Zsuzsanna, Budapest, OSzK, 2008, 7.

⁴ „Plura non addam: Nam Hungaria jam me evocat, quae Pannoniae inferioris partem complectens trans Danubium quoque Jazygum et Dacorum sedes veteres tenet. Regio ipsa, quae quadram figuram egregie refert, nullius non Natura dotibus instructa.”

⁵ Agri ea est fertilitas, ut frumentum nullibi crescat laudatius et copiosius. Vinetorum ea est excellentia, ut nullibi vinum nascatur fortius. Pratorum ea est luxuria, ut ob graminis altitudinem praecedentem curram saepe posterior non videat, ac proinde nullibi gregum armentorumque sit fructus uberius. Ea fluminum est praestantia, ut nulla sint in tota Europa majora, nulla ad aquationem et comaeus rerumque omnium subvectionem commodiora, nulla piscosa magis. Quid de Metallorum divitiis dicam? Ultra abundantiam alibi non inveniendam, argentum ibi est purissimum aurumque perfectissimum.”

beszédgyűjteményét,⁶ ami ugyancsak iskolai célokra készült, és Fechner művéhez hasonlóan több ország bemutatására vállalkozott. A magyarok katonai dicsőségét magasztaló beszéd az utolsó a sorban. Ahogyan a kötetet bemutató Kecskeméti Gábor összefoglalja: „A korábban szót kapott nemzeteket sorra megszólítja a szónok, és egy-egy mondattal érzékelteti, hogy a magyarok nélkül tökéletesen hiábavaló volna minden katonai érdemük.”⁷

Fechner Magyarország gazdagságáról szólva – Vernulaeus alapján – így folytatja: „Pannoniának ez a termékenysége csalogatta az idegen népeket, hogy azt megszállják. Egykor a rómaiak foglalták el, miután elnyomták a pannonokat. Elfoglalták a gótok, hunok, végül a magyarok. Az oly sok népből összeolvadt nemzet annyira harcias, hogy oly sok híres császárt, oly sok hőst szült. És bár a török fegyverek sokféleképp pusztítják, ezideig mégis egyes egyedül Magyarország a keresztény vallás pajzsa, és védi fejünket a legkegyetlenebb ellenségtől. Ezért az érdeméért Hispániánál, Galliánál, Germaniánál többre kell értékelnünk.”⁸

Mind Kecskeméti Gábor, mind Imre Mihály fontosnak tartja kisebb jelentőségű iskolák, retorikai központok ilyen termésének az összegyűjtését és vizsgálatát.⁹ Fechner vizsgált boroszlói kötete szintén szolgál további tanulságokkal. Tovább erősíti Kecskemétinek azt a sejtését – miután a leuveni szónoklat is ezt igazolta –, hogy Lansius szónoklata „hosszabb időre meghatározta a magyarsággal kapcsolatos tények és megítélések érvkészletét.”¹⁰ Mindezt azzal tudjuk kiegészíteni, hogy nemcsak Lansius kötete, de Vernulaeus szónoki munkája is betölthetett hasonló funkciót.

⁶ Nicolaus VERNULAEUS, *Certamen oratorium de militari gloria inter septem milites Hispanum, Germanum, Francum, Italum, Polonum, Belgam, Hungarum. Stylo publici eloquentiae professoris Lovanii, Coloniae, Butgenius, 1623.*

⁷ KECSKEMÉTI Gábor, *Szónoki gyakorlat a magyar vitézségről a leuveni egyetemen = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011, 64.

⁸ „Haec Pannoniae fertilitas peregrinas invitavit nationes, ut eam invaderent. Occuparunt olim Romani Pannonibus oppressis, occuparunt Goti, Hunni, et tandem Hungari. Ex tot gentibus coaluit natio ista bellicosa, quae tot imperatores, tot heroes inclytos peperit. Et quamquam armis Turcis varie est vexata, tamen una et unica Hungaria hactenus est clypeus Christianae religionis, qua capitibus nostris defendit hostem truculentissimum, quod ob meritum Hispania, Gallia, Germania minime inferior est censenda.”

⁹ Ld. az alkmarai Gymnasium Illustre 1660. évi kiadványát: IMRE Mihály, *A török—magyar háborúk témája ... i. m. 64-65.*

¹⁰ KECSKEMÉTI Gábor, *Szónoki gyakorlat ... i. m. 67.*

Csanaki Máté *Oratio funebris* bátyja fölött – egy Martini-ellenes vitairata függeléke

Csanaki Máté Leidenben 1625-ben megjelent vitairata, cáfolata (*controversiae*) részben a logikára és filozófiára, részben a teológiára tartozó fölvetéseket tartalmaz, Jakob Martini támadását cáfolja, amelyben a szerző, Csanaki magyarázza és megvédelmezi Keckermann szövegének az értelmét (*textus sensusque Keckermanni explicantur et vindicantur*).¹ A következő évben, azaz 1626-ben már megjelent Martini válasza Csanaki könyvére annak „képtelenségei miatt”,² illetve más wittenbergi professzorok is kitértek vitatémának Csanaki könyvét, mint például Johannes Scharf; könyvének címéből az „ikaroszi merészség” szófordulat érdemelhet figyelmet.³

Csanaki könyve a terjedelmes főszövegen kívül még négy kísérőszöveget tartalmaz: egy 30 lapot kitevő ajánló levelet (*Epistola nuncupatoria*) „tekintetes és nemzeti felsővadászi gróf Rákóczi György úrhoz”, a későbbi I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez, majd ezt követően Ludovicus Crocius brémai tanár alkalmi versét Csanakihoz. A kötet címlapja is utal arra, hogy a vitairatot követi Csanaki *Oratio funebris* testvére, Csanaki András (†1622) ungvári lelkipásztor fölött,⁴ amit *propempticonok* gyűjteménye vezet be, ebben összesen 15 szerző ugyanennyi alkalmi költeményét találjuk.

Csanaki Máté (1595–1636) életrajzát Herepei János foglalta össze az Adattár 1. kötetében, ezeket azóta kiegészítette ki a kutatás. Herepei adatai részben az *Oratio funebris*en alapulnak: a testvérek magyarországi vagyonos családból származtak, és alig

Rövidebb változata megjelent *Csanaki Máté Martini-ellenes vitairata Keckermann védelmében (1625)* címmel a *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15-18. században* című konferenciakötetben (Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2017, 191-197.)

¹ *Controversiae partim logicae et philosophicae, partim etiam Theologicae. Quas per universam Keckermanni Logicam Auctori movit Jacobus Martinius, ubi praeterducenta, et fere quinquaginta problemata, plurimis locis textus sensusque Keckermanni explicantur, et vindicantur*, autore Matthaeo Mant. CZANAKIO Ungaro. *Adjuncta ad calcem oratio funebris eodem autore conscripta*, Lugduni Batavorum, 1625.

² Jacobus MARTINI, *Disputatio philosophica trimembris, Matthaeum Mant Czanakium Ungarum, propter nonnullas absurditates (...) in controversiis contra praelectiones (...) in systema logicum Keckermanni (...) Jacobi Martini (...) reperiendas absurdissimum (...) hospitem faciens*, Wittenbergae 1626.

³ Johannes SHARF, *Quadriga quaestionum partim logicarum partim philosophicarum, agitata contra Matthaeum Mant Czanakium Ungarum, qui icareo plane ausu praelectiones. Anti-Keckermannianas admodum (...) Jacobi Martini (...) nuperrime refutare conatus est*, Wittenbergae, 1628.

⁴ Csanaki András halálának évét a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár (Debrecen) példányába írta bele egy korabeli olvasó az *Oratio funebris* első oldalára; a kötet helyrajzi száma: RMK599.

voltak két évesek, amikor a halál elragadta szüleiket. Ezután Báthory István országbíró udvarában nevelkedtek. Csanaki Máté tanult Nagyszombatban, Pozsonyban, Sárospatakon, majd Ausztiában, Morvaországban, ahonnét 1614-ben hazatért, s a gönci iskolába ment továbbtanulás céljából. Innét Rákóczi György alumnusaként külső országbeli akadémiákra bújdosott – ahogyan Herepei fogalmaz. Tíz évet töltött Heidelberg, Bréma, Franeker, Leiden, Oxford, Cambridge, Strassburg, Genf és Basel egyetemén, s 1629-ben orvosdoktorként tért haza. 1636-ban a pestisjárvány áldozata lett, s december 5-én temették Kolozsváron.⁵

Csanaki Máté könyve abba a hitvitába kapcsolódott be, amelyik az evangélikus Jakob Martini (1570–1649) wittenbergi professzor és a református, akkor már több éve elhunyt Bartholomaeus Keckermann (1572–1609) között bontakozott ki, s nem függetleníthető a németországi konfesszionalizáció eseményeitől.

A vita egyik főszereplője tehát Bartholomaeus Keckermann heidelbergi, majd danckai tanár, akinek a műveit utóbb Alsted rendezte össze enciklopédiává (*Systema Systematum*). Rövid élete során számos magyarral került kapcsolatba, néhányal barátságba (pl. részese volt Szenci Molnár Albert sikertelen leánykérésének,⁶ kísérőverset szerzett Szenci Molnár szótárához,⁷ vagy Thúri György műveihez írt ajánlóverset a heidelbergi *Delitiae* magyarországi költőket bemutató kötetében⁸).

Az első ízben 1600-ban Hanauban megjelent *Systema Logicae tribus libris c.* művének⁹ előszavában így emlékezik meg magyar barátairól: „Nem érkeztem volna el ennek a munkának a kiadásához, ha engem – az elismerés miatt a nemzetüket is feljegyzem – néhány magyarnak a logika iránti különleges igyekezete és hihetetlen szorgalma nem

⁵ HERPEI János, *Csanaki Mant. Máté = H. J., Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, I, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, szerk. Keserű Bálint, Bp.-Szeged, JATE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1965, 277-281.

⁶ SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert leánykérései = Ámor, álom és mámor: a szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2002, 83–84.

⁷ A vers a magyar és a héber nyelv rokonságát hirdeti: IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Bp., Balassi, 2009 (Humanizmus és reformáció, 31), 96–97; Szenci Molnár azonban tartózkodóan fogadta a rokonítási kísérleteket: DÁN Róbert, *Szenci Molnár Albert és Conrad Vietor = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, a kötetet összeállította CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4), 285.

⁸ SZABÓ András, *Thúri György, a koszorús költő = Sz. A., Republica litteraria: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*, Bp., Balassi, 1999, 133–134.

⁹ Az első kiadást hamarosan követte, ugyancsak Hanauban a második 1602-ben, majd egy újabb Genfben 1603-ban. Csak Hanauban 1620-ig nyolc kiadása ismeretes, utolsó ismert kiadását 1637-ben nyomtatták Danzigban. Magam az 1628. évi frankfurti edíciót használtam. Vö.: Joseph S. FREEDMAN, *The Carrier and Writings of Bartholomew Keckermann (d 1609)*, Proceedings of the American Philosophical Society, (141)1997, 340-341.

ösztönzött volna művemnek csiszolására és újbóli átgondolására. Ugyanis miután két esztendeje néhány ilyen nemzetiségű hallgató, mind korukat, mind felkészültségüket tekintve éretten, részben hazájukból, részben máshonnan a mi Akadémiánkra jött, és előttem a filozófia, de különösen a logika iránt hatalmas vágyat és egyedülálló odaadást mutatott föl, sőt kitartóan azt követelték tőlem, hogy ennek a tudománynak a mindenre kiterjedő összefoglalását szabályokkal, magyarázatokkal, és oktató példaként egyéni olvasmányokkal felékesítve közreadjam. (...) Munkámban nem kis része van magyar barátainknak, akik engem hallgatva egyrészt mohó kíváncsiságukkal, másrészt állhatatosságukkal az én igyekezetemet és iparkodásomat is fölkellették."¹⁰

A vita másik szereplője Jakob Martini wittenbergi logika- és metafizika-professzor (1570-1649), aki több vitairatot írt Keckermann logikával foglalkozó művei ellen,¹¹ s utóbb Csanaki Máté munkáját cáfoló disputációsorozatot is szervezett.¹² Magyarországon – evangélikus körökben – szintén nagy ismertsége és tekintélye volt. Az 1617-es kötetének ajánlása a wittenbergi egyetem rektora, Thurzó Imre mellett Ostrosith Jánost, Paczoth Ferencet és Szunyogh Gáspárt említi (mindhárman a Thurzó György nádor köréhez tartozó felvidéki főurak, akiknek fennmaradtak wittenbergi munkáik is). Martini reagál Keckermannnak a magyar hallgatókat említő előszavára is.¹³

Akár furcsának is tekinthetnénk Martini éles támadását Keckermann ellen, különösen úgy, hogy tudjuk: Keckermann retorikai munkái Wittenbergben is megbecsültek voltak: A

¹⁰ „Et ne sic quidem adhuc ad edendum venissem, si me singularis quaedam industria et incredibilis in Logicam ardor Ungarorum aliquot (quam ego nationem honoris causa nomino) ad limam et recognitionem operis excitasset. Cum enim biennio ad hinc plures aliquot eius gentis studiosi, ut aetate, ita iudicio maturi partim e patria sua, partim aliunde in Academiam nostram commigrassent, suamque mihi in Philosophiam et Logicam imprimis, singularem illam de qua ante dixi, cupiditatem, et indefestum studium ostenderent, iique adeo a me enixe flagitarent, ut universae huius disciplinae corpus suis tum praeceptis, tum explicationibus, atque exemplis adornatum privatis praelectionibus proponerem, (...) eius non exigua pars amicis meis Ungaris, qui sua in audiendo tum aviditate, tum constantia studium atque industriam meam excitarunt feretur accepta.” Bartholomaeus KECKERMANN, *Systema logicae tribus libris*, Francofurti, 1628, 5.

¹¹ Jacobus MARTINI, *Praelectiones extemporaneae in Systema Logicum Barth. Keckermanni*, h.n., Schurerus, 1617; Uő, *De loco libri duo. Contra quosdam Neotericos. Accessit eiusdem auctoris De communicatione proprii. Liber unus Barthol. Keckermano oppositus*, Wittenbergae, typis haeredum Johannis Richteri, impensis Zachariae Schüreri, 1620.

¹² Ld. *Bio-bibliographical Note = Leibniz: Logico-Philosophical Puzzles in the Law: Philosophical Questions and Perplexing Cases in the Law*, eds. Alberto ARTOSI, Bernardo PIERI, Giovanni SARTOR, Springer, Dordrecht-Heidelberg-New York-London, 2013, 176.

¹³ „Ut enim Keckermannus singularem industriam et incredibilem in Logicam ardorem Ungarorum sui temporis praedicat, quo ad limam et recognitionem operis sui Logici excitatus sit: sic non possum non, si non maiorem, omnino tamen similem (ut de caeteris disciplinis Philosophicis impraesentiarum nihil dicam).” Vö. HAJÓS József, *Az Olvasmánytörténeti Dolgozatok első kötete*, Erdélyi Múzeum, 1994/1-2, 136.

Thurzó család és a wittenbergi egyetem című szegedi kiadványban olvasható Jeremiás Spiegel instrukciója Thurzó Imre tanulmányaihoz, aki a retorikában Keckermannnt tartja elsősorban tanulmányozandónak (*Praecipue vero dominus Keckermannus idipsum praestitisse, non mihi tantum, sed et doctis videtur*).¹⁴ Igaz, Spiegel Keckermann-nak egy rövidített változatát ajánlja (*eius viri systema in brevem aliquam epitome contractum*), hogy viszonylag kis munkával és csömörrel, de a legnagyobb haszonnal járjon a tanulás (*majore cum utilitate, minore cum taedio et labore*).¹⁵ Azt kell feltételeznünk, hogy Keckermann retorikai és logikai műveinek a befogadása elvált egymástól: míg a retorikák interkonfesszionális közegben is hatottak, és könnyebben elfogadhatóak voltak katolikus, evangélikus vagy unitárius olvasók számára is, addig a logikai munkák erősebben kötődtek a református hitelvekhez.

A szakirodalom föltárta, hogy a logika és retorika tudománya milyen mértékben fonódott össze és érintkezett egymással. Ezt a kortársak is pontosan észlelték, s az oktatásban jelentkező hiányosságok miatt vált szükségessé a református iskolák tanrendjének megreformálása, amiben – sárospataki illetősége okán – Csanaki is fontos szerepet vitt: „akik ugyanis a retorikában eredményesek, a logikában teljesen szűkölködnek, akik pedig nyilvános hallgatói a retorikának és logikának, sokszor hiányosak a szintaxisban” – ahogyan azt Miskolci Csulyak István egyházlátogatási jegyzőkönyvében írta.¹⁶ A teológiában ugyancsak szükség volt retorikai ismeretekre, ugyanis a retorika egyenesen Szentírást magyarázó szerepben tűnt föl: különösen az úrvacsora-tan volt ilyen megosztó az evangélikus és református felfogás között. A polémia elsősorban az *ubiquitas*-tan köré szerveződött, azaz az úrvacsorában valóságosan is jelen van-e Krisztus teste és vére – ahogyan az evangélikusok hitték, vagy pedig a kapcsolat Krisztus teste és vére, illetve a kenyér és bor között csupán metonímikus – ahogyan a reformátusok vallották. A teológusok a Szentírást tehát retorikai elemzésnek is alávetették, és a retorikának így üdvszerző szerepet tulajdonítottak. Ahogyan

¹⁴ *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem: Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai, 1602-1624*, s.a.r. DOMÁNYHÁZI Edit, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, LATZKOVITS Miklós, Szeged, 1989, 273 (Fontes rerum scholasticarum, 1)

¹⁵ Spiegel instrukcióját elemzi: KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületes kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16-17. század fordulóján*, Budapest, Universitas, 2007, 133-134.

¹⁶ „Qui in rhetoricam promoti sunt, logica maxime indigent; qui publici auditores sunt logica et rhetorica, multi etiam syntaxi indigent.” *Miskolci Csulyak István zempléni református esperes (1629-1645) egyházlátogatási jegyzőkönyvei = Zempléni vizitációk, 1629-1671: Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései*, szerk. DIENES Dénes, a latin szövegeket fordította GYULAI Éva, SZABADI István, DIENES Dénes, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2008, 64.

fentebb utaltam rá, Keckermann logikai műveit előszeretettel idézték hitvitákban, éppen az úrvacsorával kapcsolatban.

Ami a kötet paratextusait illeti, a Rákóczihoz intézett ajánlás bevezetőjében a peregrináció hasznát ecseteli: a rómaiak Görögországból, a görögök pedig Föníciából, Egyiptomból és más helyekről szerezték az ismereteiket. A következő gondolati egységben azokról szól, akikre az ifjúság nevelését bízták. Közöttük vannak olyanok, akik többet írnak, mint olvasnak, akik csak a hiú dicsőség vágyától adták magukat az írásra. Ezeknél is veszélyesebbek azok, akik úgy írnak, hogy sem másokat nem tudnak megjavítani (*corrigere*), sem ők nem tűrik el, hogy őket kijavítsák.

De olyanok is vannak, akik méltók az igaz dicséretre: ezek közül is kiemelkedik Keckermann, aki bár 17 éve eltávozott, azaz elhalálozott, mégis a filozófia minden részterületén vezető szerepet visz (*in cunctis Philosophiae partibus praestitit*), úgyhogy ennek az új filozófiai szektának a megalapítójának (*auctor sectae*) tartják.

Keckermann-nal áll szemben Jacob Martini, aki arra törekszik, hogy Keckermann módszerét az ifjúság kezéből kicsavarja; Csanaki irigységgel és arroganciával vádolja Martinit, ami szerinte már a könyv címéből is kitűnik. A korban gyakran használt jelképet, a Halcyon (jégmadár) képét, mint az igaz egyház jelképét használja Martini ellen.¹⁷

A továbbiakban Csanaki visszatér eredeti vállalásához, ahogy írja: „Sokak számára ismeretes, hogy én már hat esztendővel ezelőtt Patakon azoknak a báróknak és nemeseknek, akik velem együtt ott pallérozták a tehetségüket, elkezdtem megadni a választ azokra a dolgokra, amik ebben a műben nehezebbnek tűntek”,¹⁸ és a peregrinációja idején sem tett le arról a tervéről, hogy Martini könyvére cáfolatot adjon. Az ajánlás végén ismét Rákóczit szólítja meg: egyrészt ezzel a könyvvel hálálja meg a külföldi tanítást, másrészt utal Rákóczi előkelő – fejedelmi – származására (*summo Principe nato*).

A brémai Crocius Csanakihoz írt ajánlóversében az igazság lángnyelvének, fényének, oszlopának, a bölcsesség mesterének, a világos rend kialakítójának nevezi Keckermannnt, majd azzal fejezi be az epigrammát, hogy Csanakit az ifjúság mind a Rajna, mind a Duna mentén is élteti. Ludovicus Crocius (1586-1653) azért is figyelmet érdemel, mert a *Verbesserungswerk* ambiciózus és sikeres szerzője, Hesseni Móric tartománygróf támogatója. Markáns

¹⁷ Vö. CSORBA Dávid, *A város ó-új jelképe: a jégmadár (Halcyon) = Cs. D., A zászlós bárány nyomában: A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Debrecen-Bp., A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és a Kálvin Kiadó kiadása, 2011, 64-72 (*Speculum Historiae Debreceniense*, 6)

¹⁸ „Constabat compluribus, me jam ante sexennium, Patachini Baronibus nobilibusque, qui mecum ingenia sua tunc exercebant, responsiones ad ea, quae in hoc opere difficiliora visa sunt, tradere inceperunt.”

református álláspontot foglalt el. Brémai professzorként disputált nála Bessenyei F. Mihály és Csanaki Máté.

A 15 *propempticon*, útra bocsátó költemény¹⁹ versformái nem túl változatosak: hexameterben, disztichonban, szapphói és aszklépiadészi strófában írt verseket találhatunk köztük. Valamennyi címzettje Csanaki Máté. A versek közlése előtt Csanaki megindokolja, hogy miért bocsátotta közre ezeket a műveket: egyrészt „hogy a papír ne maradjon üresen” – ez egy szokásos szerénykedő formula, másrészt „azért is, hogy barátaim neve (akik közül néhányan már az örök nyugalommal élvezik) velem együtt fennmaradjon”, s a barátságuk biztos jeleként értékeli ezeket a költeményeket.

A versek szerzői: Vitéz György, Barkolczi László, Szemczi Mihály, Kistállyai B. István, Czeglédi F. János, Medgyaszai P. Ferenc, Liszkai András, Meszti János, Arday Bodroszki András, Gyarmati Izsák, Görgényi A. Demeter, Gönczi H. Mihály, Helmeczi M. Márton, Lasztóczi B. István, Pelbárti György.²⁰

Közülük Kistállyai, Helmeczi és Lasztóczi hollandiai peregrinációjában voltak Csanaki társai.²¹ Szemczi, Kistállyai, Czeglédi, Meszti, Arday Bodroszki, Görgényi, Helmeczi, Lasztóczi a sárospataki kollégiumban tanultak 1617-1619 között.²²

Akik nem szerepelnek a két adattárban, azokról is lehet szórványosan adatokat találni, például Medgyaszait Herepei említi egy könyvbejegyzése kapcsán (1620-ban a tokaji iskola rektora volt),²³ Liszkai András 1629-ben Olasziban volt lelkipásztor.²⁴ Úgy tűnik, hogy többségükben az észak-magyarországi térséghez kötődtek, hazai tanulmányaikat Sárospatakon fejezték be, és a pataki kollégium vonzáskörzetében vállaltak lelkészi vagy tanári munkát. *Propempticon*jaikban a szokványos tematikát találjuk: dicsérik Csanaki tehetségét, biztonságos utat kívánnak neki és bíznak a szerencsés hazaérkezésben.

¹⁹ A műfajra legújabban: MÓRÉ Tünde, *Fertilitas és sterilitas a wittenbergi peregrináció költészetében = Speculum: Tanulmányok a hetvenéves Havas László tiszteletére*, szerk. TAKÁCS Levente, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009, 71-84.

²⁰ A neveket az RMSz alapján egységesítettem: VIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők, I., A kezdetektől 1700-ig*, szerkesztette és befejezte P. VÁSÁRHELYI Judit, a szerkesztő munkatársai KIS Elemérné és KOVÁCS Zsuzsanna, Budapest, OSzK, 2008; itt jegyzem meg, hogy Görgényi nevét (*Demetrii A. Georgeini*) Hörcsik Richárd Görgeinek olvassa (ld. 22. jegyzet).

²¹ BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595-1918*, ELTE Levéltára, Bp., 2007, 218, 219, 222 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15)

²² HÖRCSIK Richárd, *A sárospataki református kollégium diákjai, 1617-1777*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 1998, 46, 47, 48, 55, 59.

²³ HEREPEI János, *i. m.* 277.

²⁴ *Zempléni vizitációk, i. m.* 12.

Némelyikben megtalálhatunk a német föld és az otthon szembeállítását – például Vitéz György írja:

*Etsi Teutonicos impavidus focos
Lustras: cum Ungaricis praesto sodalibus
Rursus Pannonico sumere Caecubum
Praelo condomitum pergis amantibus.*²⁵

Görgényi Demeter versében a Rákócziak neve is feltűnik:

*Ito, et Rakocii nomen ad ultimos
Condignis celebres laudibus Africos,
Exornesque focos pulvere Arabico,
Attolens patriae nomen ad aethera.*²⁶

A negyedik kapcsolódó szöveg Csanaki Máténak a bátyja, András emlékére tartott halotti beszéde. A humanista életrajzi beszédeknek a 16. század második feléből származó hazai előfordulásáról Szabó András jelentetett meg átfogó tanulmányt, aki négy értelmiségi életrajzot regisztrált; ezek – ahogyan Szabó András is megerősíti: a főnemesek halotti beszédeivel együtt – pótolhatatlan forrásai az egyház- és irodalomtörténetnek.²⁷ Míg azonban Leonhard Stöckel, Balsaráti Vitus János, Szikszai Fabricius Balázs, illetve Szegedi Kis István külföldön iskolázott, elismert humanisták voltak, velük ellentétben Csanaki András nem járt egyetemre, kimagasló életművet sem hagyott hátra, így emlékét csupán a testvéri kegyelet – az öccse által írt *Oratio* – tartotta fenn. A beszédből három részletet emelek ki:

Egyrészt Csanaki egy érdekes metaforáját: ahogyan írja: bátyjával együtt kettős igát vettek magukra: az udvar és az egyház igáját (*jugum dico aulicum et ecclesiasticum*), amikor 2 évesen bekerültek Báthory István udvarába, illetve, amikor 7-8 évesen elkezdődött az udvari szolgálatuk – ami során annyi terhes feladatot, ütlegetést viseltek el, hogy annyit még

²⁵ Magyar fordításban: Még ha bátran is szemléled a teuton tűzhelyeket: itt legyél, amikor a szerető magyar társakkal ismét a pannóniai présből az érlelt bort iszod.

²⁶ Magyar fordításban: Menj, és méltó dicsőítéssel zeng a Rákócziak nevét Africa végső határaiig, és ékesítsd a családi tűzhelyeket arábiai homokkal, fölemelve a haza nevét a csillagokig.

²⁷ SZABÓ András, *A humanista életrajzi beszéd Magyarországon a 16. század második felében = Classica, mediaevalia, neolatina*, II, szerk. HAVAS László, TEGYÉY Imre, Debrecen, 2007, 132-133; Uő, *A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszak a reformátorok életútjának tükrében = Sz. A., Szepességétől Biharig: Protestantizmus, irodalom és művelődés Magyarországon a 16-18. században*, Selye János Egyetem Tanárképző Kara, Komárom, 2013, 136-138 (Monographiae Comaromienses, 8)

Apuleius számára sem kapott. Csanaki András pedig 17 éves korában levetette magáról ezt az igát, megszökött Báthory felesége, Homonnai Fruzsina udvarából, és egész életére megtanulta, hogy óvakodjon az udvartól. A beszéd tehát egyfajta adalék a magyar reformáció udvarellenes vonulatához is,²⁸ s meglepő vélemény Csanakitól, aki Rákóczi támogatásával peregrinált, Kolozsváron pedig a fejedelmi udvar közelében élt.

A másik adat a sárospataki kollégium történetéhez kapcsolódik: Csanaki elragadtatásában egyetemnek nevezi Patakot, amikor így ír: „tüstént felkeresed Magyarország szemefényét, a tudományoknak a hazai színterét és díszét, a pataki egyetemet” (*ocellum illum Ungariae, literarum regni nostri theatrum et decus, universitatem Patachinam extemplo petis*). Pár sorral lejjebb persze kijavítja: „Épp jókor történt, hogy a hatalmas pataki kollégiumnak (mert helyesen így hívják) a hatalmas rektora, a tiszteletreméltó férfiú, Siderius István Göncre ment” – s Patakra hívta a két testvért. Sideriuson kívül Lővei György, Szenci János és Filiczki János, a jeles neolatin költő nevét emeli ki Csanaki, illetve említi még Suri (Orvos) Mihály és Pankotai András nevét.

Harmadjára a Rákóczi-ház magasztalását kell kiemelni. Az előszóban, a *propempticonok* közt és az *Oratio funebris*ben egyaránt előfordul annak a bőkezűségnek a fölemlegetése, amivel Rákóczi György – még fejedelemmé választása előtt – támogatta a külföldi peregrinusokat, és a pataki kollégiumot is.

Párhuzamul egy másik, időben közeli külföldi nyomtatványból, egy 1618-ban Marburgban megjelent disputációs kötetből lehet idézni, amely ajánlásnak a szerzője Johannes Combachius; az ajánlás ugyancsak Rákóczi Györgyhez szól.²⁹ A marburgi kötetben

²⁸ Ld. JANKOVICS József, *Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. és az előszót írta R. VÁRKONYI Ágnes, a szerkesztő munkatársa SZÉKELY Júlia, Gondolat, Bp., 86-103.

²⁹ „Ezt a munkát, nagyságos Gróf, ajánlani akarjuk néked, ... az oka pedig az, amidőn a legkiválóbb férfiak, akik a széptudományok és művészetek tanulóit pártfogóik kegyelméből Magyarországból hozzánk küldték, és azok között nagyméltóságod legtanultabb alumnusát, Lévai Tamást, de másokat is, (akik mindegyikének egyéni szorgalma, olvasottsága és tisztessége akadémiánk számára a legnagyobb mértékben kedves) sokaknak hirdetik az Úr kegyességét, az egyház számára atyai érzelmet és jószágot,

Egyszersmind mutatják is a te hatalmas segítségeddel leginkább, hogyan virágzik a pataki gimnázium, hogy az egész Magyarországról oda gyülekeznek, akik a szabad művészetekkel és tudományokkal a lelkek művelésére vágyakoznak, a te költségeddel azon a helyen a tanítással fáradoznak, nemcsak az egyházban a legtekintélyesebb és leghíresebb Suri Mihály úr, de a gimnáziumban híres férfiak a mi bizalmasainkkal, Filefalvi Filiczki János és Szempci János, akikre a legkedvesebb nekem visszaemlékezni.

És mindenki tanúsítja, hogy ragyogóan, állhatatosan követed a legkiválóbb atyádnak, Zsigmondnak, a hajdani erdélyi fejedelemmek a legdicsérendőbb nyomdokait, aki a kegyességnek és a bátorságnak az örök emlékezetét hagyta maga után; ezeknek a virtusoknak a magasztalása a te oly nagy csodálatodra buzdít, hogy azt el nem mulaszthatom.” Idézi: IMRE Mihály, *A marburgi magyar peregrináció és a*

is számos pataki diákot találunk, s ugyanazokat a jeles pataki tanárokat említi, mint pár évvel később Csanaki műve. Hasonló a Rákóczi család (György és Zsigmond) mecénási szerepének a hangsúlyozása is. Mindez fölveti azt a törekvést, hogy a Rákócziak is szoros kapcsolatot tartsanak fenn a németországi református értelmiséggel, s apja után Rákóczi György is igénybe vegye azt a reprezentációs lehetőséget,³⁰ amit az ezekhez hasonló nyomtatványok biztosíthattak.³¹

Betöltötte-e Csanaki munkája azt a célt, amire szánták (hitvédelmen túl a Rákócziak magasztalása)? A választ majd külföldi könyvtárak és gyűjtemények alapos föltárása, s a könyv hatástörténetének megrajzolása után lehet megadni. Addig csak utalhatok egy Monok István által értelmezett könyvjegyzékre, mely Csanaki halála után keletkezett, s idézte azt a fejedelmi szándékot, hogy Csanaki könyvhagyatékát Danckából hazahozassa, s megszerezze a pataki kollégium, illetve a maga számára.³² Itt van szó Csanaki egy munkájáról (*hanem az mely könyvet maga nyomtatott volt ki vagyon két száz exemplár*), s Monok István véleménye szerint nem valószínű, hogy a Kolozsváron nyomtatott *Az döghalálról való rövid elmélkedés lett volna*.³³ Másik ismert műve Csanakinak a *Scabiei encomium* (A rüh dicsérete)³⁴ és a most bemutatott vitairat. Alighanem a kettő közül valamelyik a külföldön nyomtatott, s Danckából hazahozatott könyve.

Verbesserungswerk kapcsolata = I. M., *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, 2012, 206 (Nemzet, egyház, művelődés, 7)

³⁰ Szabó András veti föl, hogy a készülő vizsolyi bibliafordítás háttérében is sejthető egy összehangolt református-protestáns propagandahadjárat, amit hazaiak és külföldön tanuló alumnusok Rákóczi Zsigmond érdekében folytattak: SZABÓ András, *Az 1588-as szikszói csata és propagandája* = Sz. A., *Szepességtől Biharig: Protestantizmus, irodalom és művelődés Magyarországon a 16-18. században*, Selye János Egyetem Tanárképző Kara, Komárom, 2013, 80 (Monographiae Comaromienses, 8)

³¹ Más kegyességi–hitvédelmi munkák előszavában is kimutatható, hogy e szövegek feltehetően a főúri reprezentáció részeként is funkcionáltak, hiszen megjelenik bennük a hit terjesztése által garantált dicsőség, a humanista műveltségeszmény, másrészt a megszólított patrónusok a világi tekintély megjelenítését szolgálták: GARADNAI Erika, *Szövegtekintély és főúri reprezentáció a Három Üdvösséges kérdésben = Doktoranduszok fóruma, 2010. november 10.*, szerk. FEKETÉNÉ PÁL Enikő, Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, Miskolc, 2011, 27; MARTIS Zsombor, *Czeglédi István kassai prédikátor társadalmi kapcsolatairól műveinek előszava alapján = Doktoranduszok fóruma, Miskolc, 2011 november 8.*, szerk. GARADNAI Erika, PODLOVICS Éva Lívia, Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, Miskolc, 2012, 17.

³² MONOK István, *Csanaki Máté könyvjegyzéke*, Magyar Könyvszemle, (99)1983/3, 256-262.

³³ Uo. 258.

³⁴ Legújabbán: MAGYAR László András, *Csanaki Máté tréfás enkómiuma (1626)*, Magyar Könyvszemle, (110)1994, 407-412; a címet TURÓCZI-TROSTLER József “a kopaszág dicsérete”-ként értelmezi: Uő, *“Az kopaszagnag diczireti” a tizenhetedik században*, ItK, (46)1936, 218-219.

A magyar történelem machiavellista bemutatása Strassburgban

A strassburgi Akadémia jelentősége a magyarországi peregrinációban Eckhardt Sándor óta közismert,¹ a kutatás azóta is jelentékeny mértékben képes bővíteni a rá vonatkozó ismereteket.² Tanulmányom első részében az 1616-ban disputáló három magyarországi ifjú (br. Listius Ferenc, gr. Blagay Ursinus István, Öppy Jakab) írásait vizsgálom, és az ő disputációjukat vetem össze Bernegger önálló kommentárjaival, illetve a disputációk sorozatba rendezett kiadásával. A filológiai és rétorikai alaposítású jogi-politikai képzés során az antik auktorokból kiindulva modern problémákat is megvitattak, így azt is megvizsgálom, hogy a *simulatio* és *dissimulatio*, valamint a *fama*, *gloria*, *virtus* fogalmai hogyan jelennek meg a magyar történelem bemutatásában. A második rész témája a beszercebányai ifjú Frisowitz Boldizsár terjedelmes politikai *Oratiója* (1627), míg a harmadikban néhány, eddig ismeretlen strassburgi nyomtatványra irányítom a figyelmet, amelyek így bővítik a Régi Magyar Könyvtár (RMK III.) és a *Hungarica*-nyilvántartások anyagát.

„A német egyetemeken” – ahogyan azt Ritoók Zsigmond összefoglalta – „az ókorral való foglalkozás a történelem és az ékesszólás tanára között oszlott meg.”³ Nem volt ez másként a strassburgi Akadémián sem,⁴ ahol az alapító, Johann Sturm (1507-1569),⁵ majd halála után a retorikai képzést átvevő Melchior Junius (1545-1604) jelentett hatalmas

Előadásként elhangzott Debrecenben, 2016. május 28-án a XII. Magyar Ókortudományi Konferencián.

¹ ECKHARDT Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburgban*, Bp., 1944 (Értekezés a Nyelv- és Széptudományok Köréből, 26); TURÓCZI-TROSTLER József, *Keresztény Seneca*, EPhK 61 (1937), 25-75.

² SZABÓ András, *Magyarországi diákok a 16. századi strasbourg-i főiskolán = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Bp., Reciti, 2015, 105-114.

³ RITÓÓK Zsigmond, *Az ókortudomány fogalmának változásai = Bevezetés az ókortudományba*, I, szerk. HAVAS László, TEGYEY Imre, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996 (AGATHA, II.) 19-20.

⁴ A német reneszánsz színjátszás történetében is kiemelkedő jelentőségű a strassburgi Akadémia gyakorlata, amely messze túlnőtt az iskolai kereteken. 1586-1615 között mintegy harmincegy mű került előadásra, az ókori szerzők közül Terentius, Plautus, Seneca, Szophoklész, Euripidész stb. Anton SCHINDLING, *Humanistische Hochschule und Freie Reichstadt: Gymnasium und Akademie in Strassburg, 1538-1621*, Wiesbaden, Steiner Verl., 1977, 391; IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Balassi, Bp., 2009 (Humanizmus és Reformáció, 31) 43-44.

⁵ KECSKEMÉTI GÁBOR, *Erasmian Method, Sturmian Source, Amesian Intention: Cicero in the Schools as Transmitted by Erasmus and Sturm = Republic of Letters, humanism, humanities: Selected papers of the workshop held at the Collegium Budapest in cooperation with NIAS between November 25 and 28*, ed. by Marcell SEBŐK, Collegium Budapest, Budapest 2005 (Workshop series, 15.) 93-105.

vonzerőt a magyarországi értelmiség, a polgári, nemesi vagy főnemesi származású peregrinusok számára. Junius is gyakorlati ismereteket közvetített a leendő politikusok számára, példái között megtalálhatók a cicerói köztársaság-eszme szólamai, de a Jean Bodin-i abszolutista beszédmód elemei is. A politikus szónok számára megengedett a színlelés és leplezés. Példái közt Bonfinitől származó is van, amikor az ellenállási joggal szembeni érveket sorolja fel.⁶ Imre Mihály pedig Junius tanítványainak mintaszónoklatait vizsgálja.⁷

Sturmot, majd Juniust követte Matthias Bernegger (1582-1640), a történelem professzora. Ebben az időben számos humanista szövegkiadás, illetve rétorikai, logikai (filozófiai), jogi, történettudományi és politikai munka jelent meg e jeles professzorok műveként – részben magyarországi peregrinusok közreműködésével.⁸ Amikor Szabó Béla jogtörténész a hazai szerzők jogi és politikai témájú disszertációit tekintette át, külön kitért az olyan „sztár-politológusok” nagy vonzerejére, mint Bernegger, akinek eddig tíz magyarországi vitatkozójától azonosított önálló művet.⁹ A jogtörténeti kutatás mutatott rá arra, hogy a 16-17. század fordulójától önállósodó *politica* tudománya egyszerre tartotta meg szoros kapcsolatát a filológiával, amely a későbbiekben fontos szövegeket bocsátott a további feldolgozás és interpretáció rendelkezésére,¹⁰ valamint a retorika, etika, filozófia stb. tárgyakkal is: „A disputatio, mint oktatási módszer természetesen szoros kapcsolatban állt a retorika-, dialektika- és logika-oktatással. A koraujkori képzési ideál és képzési cél (*sapientia et eloquentia*, vagy másképp *ratio et oratio*) fényében a *respondens* rá volt kényszerülve, hogy ismereteit logikailag rendezze, és retorikailag meggyőzően adja elő.”¹¹

⁶ BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999 (Csokonai könyvtár, 19) 179–180.

⁷ IMRE Mihály, *A török-magyar háborúk témája a 16–17. századi nyugat-európai retorikai irodalomban* = I. M., *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, 2012, 53–59;

⁸ MONOK István, *Magyarország és a magyarok az elzászi könyvkiadásban, 1482–1621 (Változások a kiadói politikában – változó országkép) = Fehér lovag: Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*, szerk. GÁLFFY László, SÁRINGER János, Szeged, 2015, 220–229.

⁹ SZABÓ Béla, *Magyarországiak politica-disputatiói nyugat-európai egyetemeken a 17. században = A szabadság felelőssége: Írások a 65 éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére*, szerk. PÉNZES Ferenc, RÁCZ Sándor, TÓTH-MATOLCSI László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 276–308;

UŐ, *Előtanulmány a magyarországi joghallgatók külföldi egyetemeken a 16–18. században készített disputatióinak (dissertatióinak) elemzéséhez*, Miskolc, 1993, 79–154.

¹⁰ SZABÓ Béla, *Magyarországiak politica-disputatiói*, i. m. 278; Michael PHILIPP, *Politische Dissertationen im 17. Jahrhundert = Promotionen und Promotionswesen an deutschen Hochschulen der Frühmoderne*, Hg. Rainer A. MÜLLER, SH-Verlag, Köln, 2001, 39. – További szakirodalom: Wilhelm BLEEK, *Geschichte der Politikwissenschaft in Deutschland*, Beck, München, 2001, 52-88; Michael PHILIPP, *Polyarchiewissenschaft: Die Geburt der Politikwissenschaft in Deutschland im 17. Jahrhundert*, Habilitationsschrift, Augsburg, 2003.

¹¹ SZABÓ Béla, *Magyarországiak politica-disputatiói*, i. m. 282.

Bernegger tanítványai tehát főként történeti-politikai értekezésekkel, illetve filológiai disszertációkkal (disputációkkal) léptek a nyilvánosság elé. Milyen funkciókat töltöttek be ezek a rövid munkák az akadémiai világban? Azon túl, hogy a hallgatók biztos ismereteket szerezhettek a szak alapfogalmairól és alapkérdéseiről, illetve a vitatkozás az ismeretek áthagyományozásának és intenzív feldolgozásának az egyik legfontosabb eszköze volt, a disputatiók sok esetben később rendszeres tankönyvek vagy kompendiumok alapjait képezték.¹²

Bernegger első magyarországi tanítványai

A három magyarországi akadémista 1616-ban jelentette meg munkáját: Listius Ferenc báró és Öppy Jakab Tacitus *Agricolája*, míg Blagay Ursinus István gróf Tacitus *Germaniája* alapján disputáltak.¹³ A cím szerint politikai értekezéseket olvashatunk.¹⁴ Liszti Ferenc apjának, Liszti Istvánnak is volt már kapcsolata Strassburggal: magántanítója, az a Nicholas Engelhardt strassburgi születésű vándorhumanista volt, aki nemcsak őt, hanem jóval idősebb bátyját, Liszti Jánost (†1605) is tanította – ahogyan azt Engelhardtnak a Gömöri György által bemutatott album amicorumából kiderül.¹⁵ Liszti Istvánnak ajánlja disszertációját a Rajkáról származó Öppy Jakab is, aki az ajánlásban annyit jegyez meg kettejük kapcsolatáról, hogy őt István báró tartotta keresztvíz alá.¹⁶ A kötet harmadik, számunkra érdekes szerzője *Stephanus Ursinus Comes a Blagay*, akinek címzése nem utal magyarországi származásra. A horvát ősökkel, de erős Hungarus-tudattal rendelkező Blagay Ursinus családnak előkelő rokonsága

¹² Uo. 283.

¹³ KECSKEMÉTI Gábor, *Tacitus és a régi magyar irodalom*, Irodalomtörténeti Közlemények 114(2010), 434.

¹⁴ Vö. BORZSÁK István, *A hazai Tacitus-recepció kezdetei* = Uő., *Dragma*, IV, Bp., 2000, 309 (30 jegyzetpontonban)

¹⁵ Engelhardt róla azt jegyezte fel később, hogy 1598 augusztusában a török elleni harcban esett el. Alighanem ennek a fia lehetett Bernegger strassburgi tanítványa. Engelhardt kiterjedt kapcsolatairól lásd GÖMÖRI György, *Egy strassburgi humanista magyar kapcsolatai a XVI. században* = Uő., *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*, Bp., 1999, 78–86.

¹⁶ Miután Listius és Öppy elhagyták Strassburgot, és 1616. június 16-án mindketten beiratkoztak a Leideni Egyetemre, Öppy mint Leonhardus Widmannus vagy Christophorus Jacobus Elfinheimer famulusa tűnik fel: BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, ELTE Levéltára, Bp., 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban) 218 (2490. sz)

volt (Császár, Frangepán, Batthyány),¹⁷ miközben az 1616-ban kiadott disszertáció ajánló versében a római Orsini családból való származást emelik ki.

Kik a szerzőik ezeknek a munkáknak? A hazai irodalomtörténeti hagyomány – a 18. századi irodalmi lexikonok adatai óta – a vizsgázók neve alatt tartotta számon a disputatiókat. „Jobb híján azt az álláspontot kell képviselnünk, hogy a *disputatiók* jellegüknél fogva egy (a *praeses* és *respondens* közötti) közös munka termékei voltak, vagyis egyetlen esetben sem valószínűsíthető, hogy a ránk maradt irathoz kizárólag csak az egyik vagy másik félnek volt köze. Igaz, az is egyértelmű, hogy nem járunk messze az igazságtól, ha a szöveg létrejöttében a *praeses* túlsúlyát állapítjuk meg, s ezt a túlsúlyt a dolgozat tartalmáért a külvilággal szembeni felelősség hordozása akkor is magyarázza, ha a szellemi munkában az övé esetenként csak a kisebb rész lett volna. Másrészt viszont éppen a *politica*-vitatkozások esetében számolhatunk azzal is, hogy mivel a témaválasztást adott esetben a *respondens* későbbi életcélja is befolyásolhatta, legalább ezen a téren ő is bizonyos aktivitást fejtett ki”, a disputák ünnepélyes körülmények között megrendezett előadásán pedig a tézisek szóbeli megvédésén volt a hangsúly.¹⁸ Schödel Márton két kiadásban is napvilágot látott művéről jegyezte meg Tarnai Andor, hogy „szerzője kivételesen nem a professzor, hanem a vizsgázó.”¹⁹

Mindenesetre a strassburgi értekezésekben általában az *autor et respondens* megjelöléssel szerepelnek ezek a diákok. Maga Blagay Ursinus is a saját munkájaként tüntette fel politikai értekezését a nagybátyjainak ajánlott előszóban.²⁰ A hazaiak műveiben hangsúlyosan jelennek meg a magyar történeti példák – leginkább Bonfini alapján, de egyéb forrásokat is felhasználva.²¹ A példaanyag a teljes középkori magyar történelmet, illetve a Mohács utáni időszakot öleli fel (IV. Béla, Nagy Lajos, Mária királynő, Zsigmond, Mátyás király, II. Ulászló, II. Lajos), de legnagyobb teret Mátyás uralkodásának a felidézése foglalja

¹⁷ GÖMÖRI György, i. m. 83–84; THALLÓCZY Lajos, BARABÁS Samu, *A Blagay család oklevéltára*, Bp., 1897.

¹⁸ SZABÓ Béla, *Magyarországiak politica-disputatiói*, i. m. 289.

¹⁹ Tarnai Andor, „*Extra Hungariam*”... i. m., 64 (65. lábjegyzet)

²⁰ „Atque hujus in vos observantiae meae signum aliquod ac indicium extaret, hancce disputationem Politicam paucis abhinc septimanis à me conscriptâ, et examini publico subjectam, offerre vobis ac consecrare nunc placuit.” *Perillustris et generosis dominis ... = Quaestionum, praecipue politicarum, ex Agricolâ C. Cornelij Taciti collectarum*, dodecas prima, autore Stephano URSINO, Comite BLAGAY etc., qua min illustris Argentoratensium Academiae auditorio majore, ad diem 20. Junij, placidae disquisitioni submittit, moderante M. Matthia BERNEGGERO, historiarum in eadem ordinario professore, Argentorati, Carolus, 1616 (oldalszámozás nélkül)

²¹ RESTÁS Attila, *Mátyás alakja Matthias Bernegger (1582–1640) Tacitus-kommentárjaiban = Erdély reneszánsza, I, A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai*, szerk. GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor, Kolozsvár, 2009, 66–70.

el. Úgy tűnik, hogy Bernegger professzor figyelembe vette diákjainak speciális érdeklődését, ahogyan a német, francia vagy skandináv diákok is az őket érintő témákról disputáltak. A szóbeli előadást tükröző nyomtatott munkák utalnak e diákok személyes érdeklődésére vagy elkötelezettségére, például a magyarokról szólva a „mi nemzetünk” kitétel szerepel: „Mennyire rosszindulatú volt (*malignum*) a mi nemzetünkkel szemben (*de gente nostra*) Vitéz János váradi főpap: »Nagyon szeretnénk, ha egyet nem felejtene el, hiszen harcias és szilaj nép gyepelőjét ragadod meg: a magyart nem bocsánattal, hanem szigorúsággal kell megpuhítani, nem kegyelemmel és büntetlenséggel, hanem vaspálcával kell engedelmességre szorítani. «” (917)²²

Amikor viszont Bernegger összegyűjtötte, és rendszeres disszertációsorozatban összefoglalta tanári működésének dokumentumait (1640-ben jelentette meg az összes hallgatójának Tacitust kommentáló munkáját),²³ illetve önálló, saját értekezést adott ki Tacitusról,²⁴ akkor az eredeti disszertációkra való utalás nélkül vette át a korábban hallgatói neve alatt megjelent szövegeket.

A kötetben egy kivételt mégis lehet találni: Bernegger éppen Listius „értekezését teljes terjedelemben” idézi, aki „mintegy az ő vezetésével tette az első tollvonásait”.²⁵ Ahhoz a tacitusi helyhez, hogy „*vetera extollere, recentium incuriosi, consuevimus*”, ezt fűzi hozzá:

<p><i>Hanc eandem fortis humanae malignitatem e nostratibus est expertus Matthias Corvinus, Hungariae Rex, saeculo suo Regum decus illustrissimum, cujus praesentem virtutem neglegisse, atque adeo odisse, sublatam ex oculis anxie quaesivisse desiderásseque</i></p>	<p>Az emberi sorsnak ugyanezt a rosszindulatát tapasztalta a mieinktől Corvin Mátyás, Magyarország királya, a maga korában a királyok között a legfényesebb dísz, akinek az erényét, amíg élt, nem ismerték el, sőt gyűlölték, de amikor eltűnt a szemük elől, az</p>
---	---

²² A Liszti-szöveg Bonfini-idézeteit Kulcsár Péter fordításában idézem: Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, Bp., Balassi Kiadó, 1995.

²³ Matthias BERNEGGER, *Ex C. Taciti Germania et Agricola quaestiones miscellanae*, Argentorati, 1640.

²⁴ C. Cornelii TACITI *De vita Julii Agricolae liber*, expositus à Matthia BERNEGGERO, historiarum in Argentoratensi Academia professore, Argentorati, Marcus ab Heyden, 1618.

²⁵ „*Incuriosa suorum aetas*) In rebus illud primo considerandum venit, qui fiat, quod magnorum aetatis cuiusque virorum, non quanta veterum aestimatio ac fama sit. Eam quaestionem olim vere Generosus Baro Hungarus, Franciscus Listius, etc.: me primas quasi ducente lineas, aliquanto copiosius pertractavit, et in Academia nostrâ unâ cum aliis ex hoc libello depromptis σχήματα politicis, sub disputationis incudem revocavit, quam tractationem in honorem ipsius, ac meritum dignae tam illustri juvene diligentiae Academiae testimonium, visum est integram adscribere. Sic autem ille.” *Loci communes ex praemio* = C. Cornelii TACITI *De vita Julii Agricolae liber* i. m., 12.

<i>subditos, pluribus Antonius Bonfinius rerum Ungar. decad. 4. l. 8. sub finem demonstrat.</i>	alattvalók aggódva keresték és vágyakoztak utána, ahogyan Bonfini előadja.
---	--

Ahhoz a tacitusi helyhez pedig, hogy „*nec omnia apud priores meliora, sed unaquaeque aetas multa laudis et artium imitanda posteris tulerit*” (Annal, 3, 55),²⁶ ezt fűzi hozzá:

<i>Rex Matthias Achillem (placet enim, aliis omissis, in nostratum exemplis subsistere) eidemque σύγχοροι Emericus, Comes Sepusiensis, Ulyssem Palamedemve: eiusque frater Stephanus Agamemnonem: Paulus Chinis Ajacem; Cypor Nicolaus Diomedem; Nestorem Michael palatinus; Magyar Blasius Herculem expresserit, attestante Bonfinio decad. 4. lib.2.²⁷</i>	Mátyás király Achillest, Imre szepesi gróf Ulyssest és Palamedest, fivére, István Agamemnon, Kinizsi Pál Ajaxot, Csupor Miklós Diomedest, Mihály nádor Nestort, Magyar Balázs Herkulest utánozta. Bonfini tanúsága szerint tehát Mátyás királynak hasonszerű urakat adott a sors, mások léptek elő, akiket bárkivel a régiek közül össze lehet hasonlítani. (764)
---	---

Ahhoz a tacitusi helyhez, hogy *Auget cottidie facilitatem imperii Trajanus*, szintén teljes terjedelemben idézi Listius Ferenc disputációjának ide tartozó szövegét:²⁸

<i>Stephani Valachiae Vaivodae, in oratione ad Sigismundum Hungariae Regem, qua culpam defectionis deprecatur, apud Bonfin. dec.3.lib.2. Imitare, Rex, deos immortales, quorum vicem geris in terris: et ab his addisce, resipiscentes e poenitentiâ animos non aspernari, non obstare supplicibus, nullam postulantibus veniam abnegare: obstinatos tantum proterere, et clementiâ potius ac officio, quam severitate bene</i>	István moldvai vajda beszédében, aki Zsigmond magyar királytól így kér kegyelmet: „A halhatatlan isteneket kövesd, királyom, akiknek a helyét foglalod el a földön, és vedd át tőlük, hogy nem szabad a könyörgővel szembefordulni, a kérelmezőtől a bocsánatot megtagadni, csak a megátalkodottakat kell összetörni, és az emberek jóindulatát inkább engedékenységgel és jó cselekedettel kell kivívni, mint szigorú-
---	---

²⁶ „Verumenimvero cum non sit effaeta ac sterilis rerum natura, *nec omnia apud priores meliora, sed unaquaeque aetas multa laudis et artium imitanda posteris tulerit*, ut inquit Tacitus lib. 3. annal. cap. 55. rettulerit omni ex parte, quem modo dixi” Uo. 13.

²⁷ Uo. 13.

²⁸ „Hunc autoris locum in quem suprâ honoris causâ nominavi, Generosus Baro Franciscus Listius in suâ disput. aliquanto fusius exposuit, tractatâ quaestione, An in justo Principe facilitas imperii atque Clementia locum habeat. Ea tractatio, quam quam visum est integram huc referre, sic habet.” Uo. 25.

<p><i>volentiam hominum promereri. Item illa Transylvaniae Vaivodae, in oratione ad Matthiam I. Hungariae Regem habitâ, apud eundem, decad. 4. lib.1. Nulla in regiâ majestate virtus plus dignitatis habet, quam ipsa clementia, qua Deum Reges propius accedunt. Quid enim magis regium est, quam vincere seipsum, parcere supplicantibus, et errata mortalium, cum tuto fieri potest, facilitate potius quam severitate corrigere?</i></p> <p>Cum tuto fieri potest, inquit. Est enim, cum intempestiva clementia non minus periculi quam intempestiva severitas accersit.</p>	<p>sággal.” Éppen ezek voltak a János erdélyi vajdának a szavai a Mátyáshoz intézett beszédben: Bizony nincs a királyi felségben megbecsültebb és ragyogóbb erény, mint éppen a szelídség, amellyel a királyok az istenekhez kerülnek közelebb. Hiszen mi illőbb a királyhoz, mint legyőzni önmagát, kegyelmezni a könyörgőnek, és ha biztosan megteheti, inkább engedékenységgel, mint szigorúsággal helyreigazítani a halandók tévedéseit.” (751) Amikor úgymond biztonságosan megteheti. Van ugyanis, amikor a nem kellő időben jövő szelídség nem kevésbé veszélyes, mint a nem kellő időben tanúsított szigorúság.”</p>
---	--

Az általam eddig idézett, Mátyás király alakját felidéző példák mellett még számos Bonfiniből származó, és Mátyás királyhoz köthető exemplum került bele Listius disszertációjába, majd ennek nyomán Bernegger Tacitus-kommentárjaiba: „Nem lehet szótlánul elmenni Hunyadi Mátyás, az örök dicsőségre legméltóbb király, és az ő atyja, Corvin János mellett, akikről Bonfini írja: Mátyás már uralkodása elején figyelmét a helyes kormányzás elsajátítására fordította, a cselekvésben óvatos és előrelátó volt, a tettetésben és titkolózásban (*ad simulandum dissimulandumque*) roppant ügyes. Kicsalta az emberekből, ha elméjükben rosszat forralnak, szívüket óvatosan kifürkészte, és úgy látszott, hogy mások csalafintasága nem egykönnyen téveszti meg.” Valamint: „Mátyás, amennyire más dolgokban, úgy leginkább ebben utánozta atyjának tehetségét, akinek az volt a szokása, hogy inkább türt (*dissimulare*), minthogy a jogtalanságot megtorolja; az ellenfelet hivatalal nyerte meg, mert azt gondolta, hogy a férfiú számára semmi sem méltóbb, mint saját magát legyőzni, és semmi nagyobb büntetésen nem gondolkozott (...) Minden jogtalanságot veleszületett becsületességgel oldott meg.” (707) Listiusnál a Mátyás királyra való utalások oly gyakoriak,

hogy azt tekinthetjük egy fejedelmi életrajzhoz kapcsolódó elmélkedéssorozatnak is. Mátyás származásának és ifjúkorának elbeszélésétől a király haláláig idézi a bonfiniusi történeteket.²⁹

Tanulmányom címében machiavellizmust említettem: a strassburgi értekezők esetében természetesen jogos Machiavelli hatásával számolni, Bonfini viszont a szakirodalom a premachiavellista szerzők között tartja számon; Bonfini és Machiavelli között semmilyen közvetlen hatás nem elképzelhető. A strassburgi munkák a hatalom megszerzésének és megtartásának technikáit, az államérvényesítést állítják a középpontba. A machiavellista politikai fogalmak, például a tettetés és titkolózás (*simulatio* és *dissimulatio*) viszont Bonfininél is előfordul. Úgy tűnik, hogy Berneggernek és tanítványainak Bonfiniből sikerült azokat a részeket kiválasztaniuk, amelyek nemcsak Bonfini korszerűségét bizonyítják, de Mátyást is modern uralkodónak tudják bemutatni.³⁰

Mi lehet az oka annak, hogy Listius ennyire hangsúlyosan jelenik meg Mátyás király alakja? Mohács után a teljes hazai elit ápolta a Mátyás kultuszt: a Listius család viszont azon kevesek közé tartozott, akiknek saját Mátyás hagyományuk volt: A Listiek őse ugyanis, aki szebeni patricius volt, a királyi kancelláriára kerülve annak az Oláh Miklósnak (későbbi esztergomi érsek) unokahúgát vette feleségül, aki a Hunyadi rokonsághoz tartozott.³¹ Így Listius Ferenc maga is a nagy király rokonának tudhatta magát, a Mátyásra tett utalások ezért a saját családjának a fényét is emelheték.³²

Ugyancsak Listiustól származik a mohácsi csata – Zsámboky Jánosnak a Bonfini-kiadáshoz írt magyar történeti összefoglalásából vett – felidézése, míg a bőr nélkül született II. Lajos király legendáját egy lengyel krónika alapján idézi: „*quo ipso argumento, Ludovico II. Hungariae et Bohemiae Regi, imminente Turcarum exercitu, suusum a multis est (verba Sambuci recitabo ex appendice /193/ ad Bonfin.) ut Budae vel Posonii, exitum rerum potius quam praesens expectaret: quippe minus ignominiae ac periculi fore, reliquis omnibus interfectis, modo Rex salvus supersit. At ille Pauli Thomoraei Colocensis Archiepiscopi insanis consiliis usus, Solymanno ipsum sese objiciens, prope Budam ad Mohacz oppidum,*

²⁹ RESTÁS Attila, *Mátyás király alakja Matthias Bernegger (1582–1640) Tacitus-kommentárjaiban = Erdély reneszánsza: a 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai*, I, szerk. GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009, 66–70.

³⁰ KAPOSÍ Márton, *Machiavelli Magyarországon*, Argumentum, Bp., 2015, 50.

³¹ MONOK István, *A humanizmus jellegzetességei a Magyar Királyságban és Erdélyben = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Reciti, Bp., 2015, 93.

³² Az ugyancsak Strassburgban tanult Révay Péter jegyezte meg Oláh Miklósról, hogy „érdemtelenül dicsekszik a Hunyadiakkal való rokonságával.” TÓTH Gergely, *Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter Monarchiája = Clío inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, MTA BTK TTI, Bp., 2014, 137.

*prostratis undique copiis, fugam capessens, in proximâ palude, reflectente se equo, lutulento in gurgite misere suffocatus interiit, itaque regnum suum in extremum discrimen ac perniciem adduxit, teste, praeter Sambucum, Jovio lib. 23. histor. Nactus scilicet eventum non obscuri ominis, quo et clades haec, et regni brevitás portendi putabatur. Tria enim peculiaría in eo sunt annotata, cuncta nimis praecocia: quod ante statum tempus fuit in lucem editus, ideoque epidermide seu extremâ cuticulâ caruit, quae linimentis fuit de novo producenda: quod cito adolevit, barbâ praeter aetatem adeptâ: quod vix annum 18 ingressus, canos ostendit. Dubravius de reb. Polon. lib. 30.*³³

A Listiusra való hivatkozások mellett Öppy Jakab szintén Agricola-kommentárjának részletei is feltűnnek a berneggeri műben, de immár a szerző – Öppy – nevének feltüntetése nélkül. Ugyancsak Zsámboky nyomán ez a részlet Egernek az 1552. évi ostromát idézi érvként arra, hogy „helyes, amikor a hadvezér a vitézeivel együtt kölcsönösen fogadják meg, hogy védelmezik egymást.”: „Deinde redditur ista confoederatio sive devotio illustrior atque excelsior conjuratione. Cujus rei exemplum est in duce et militibus Agriensibus, qui cum Anno 1562 /helyesen: 1552/ a Mahomete Bassa gravissimâ obsidione cincti, et sexaginta millibus militum et quinquaginta bronteis subinde appeterentur, uno ore (quamquam de ipsorum fortitudine ex tredecim hostilibus concussionibus gravissimis, quas fortiter substinebant, plus satis constabat) conjurasse perhibentur, nullis se conditionibus Turcae dedituros: secus vero qui fecerit, de capite ejus actum iri. Ut autem illorum devotio firmior maneret, et viae omnes prodicionibus obstruerentur, vetuerunt, ne plures tribus colloquerentur. Fama etiam de illis est, quod, quantumvis multa egregia a Mahomete illis promitterentur, si sese dederent, nihil tamen ab ipsis Ungaris responsi acceperit; sed illos feretrum intra duas lanceas nigro panno velatum in moenibus collocasse, indicaturos, si Turca urbe expulsos vellet, mortuos efferet.”³⁴

Ha a Listius családnak nem is, néhány családtagnak fennmaradtak könyvei különböző gyűjteményekben.³⁵ Különösen érdekesek lehetnek Listius Ferenc megjegyzései a Zrínyi-

³³ Uo. *Loci Communes* I, 192-193.

³⁴ Magyar fordítása: „Jó Dobó miatt sok terekök vesznek”: *16–17. századi költők és krónikások az 1552-es egri ostromról*, szerk. LÖKÖS Péter, Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 2008 (Eötvös klasszikusok, 86)

³⁵ ZVARA Edina, *A Listi-család tagjainak könyvei = „Apró cseppekből lesz a zápor”*: Bakonyi Géza emlékkönyv, Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, szerk. HEGYI Ádám, SIMON Melinda, Szeged, 2008, 45–70.

könyvtárban őrzött Ammiato-kötetben:³⁶ „A címlapon, lapszéleken, és az indexekben Listi tudós alaposságú latin jegyzetei, kiegészítései, kiemelései”³⁷

³⁶ AMMIATO, Scipione: *Scipionis Amirati celeberrimi inter neotericos scriptores Dissertationes politicae sive discursus in C. Cornelium Tacitum*, Helenopoli, impensis Joannis Theobaldi Schönwetteri, praelo Richteriano, 1609; A kötetet Listius valószínűleg Strassburgban vásárolta, ugyanis 1615-ben írta bele a nevét: ZVARA Edina i. m. 50–51, 60–61.

³⁷ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, írták és összeállították HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, Kovács Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza, szerk. KLANICZAY Tibor, Argumentum, Bp., 1991, 198–199.

Frisowitz Boldizsár: *Oratio de praecipuis requisitis consilarii*

Frisowitz Boldizsár peregrinációja és egyetemi tanulmányai nem csak azért érdemelnek figyelmet, mert hosszú éveket töltött külföldön,¹ hanem mert nagyszámú munkája maradt fenn ezekből az évekből.² Az Odera-Frankfurti Egyetemre 1623-ban, a Strassburgi Egyetemre 1625-ben iratkozott be.³

Frisowitz Frankfurtban megjelent munkái ismertebbek: például az 1625-ös *De virtute principis*-t Hargittay Emil mint fejedelmi tükröt olvasta,⁴ Kaposi Márton pedig a Machiavelli-recepció szempontjából elemezte.⁵ Az 1627-ben kiadott *Oratio de praecipuis requisitis consilarii* című műve a rövidebb munkákkal szemben a terjedelmével is felhívja magára a figyelmet: a beszédet megelőző három ajánló szöveggel együtt 204 oldalas. Az alcím arra utal, hogy az egyetemi szónoki gyakorlat Bartholomaeus Keckermann 3 oldalas beszédvázlata alapján készült (*ad imitationem dispositionis Keckermannianae*). A mű alapján tanulmányozhatók a szónoki bővítés logikai és retorikai alakzatai, de a beszéd aktuális politikai utalásai is elemezhetők. Frisowitz ugyanis kapcsolatba került a Nyugat-Európában peregrináló

Előadásként elhangzott a III. Neolatin Konferencián (*A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*) 2017. december 07-én Debrecenben.

¹ VIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők*, I., *A kezdetektől 1700-ig*, szerkesztette és befejezte P. VÁSÁRHELYI Judit, a szerkesztő munkatársai KIS Elemérné és KOVÁCS Zsuzsanna, Budapest, OSzK, 2008, 264.

² *Disputatio juridica: De successione ac intestato*, Frankfurt, 1624 (RMK III, 1362);
Oratio de virtute principis, Frankfurt, 1625 (RMK III 1380, pótl. 6149);
Consultatio, an principi imperium auspicanti conducatur gravamina et onera subditis flagitantibus relaxare ..., Frankfurt, 1625 (RMK III 1381);
Oratio III. Nec magistratus, nec dubditus Principem vere virum, hoc est, solide probum corrumpit ..., = Magirus Joachim, *Gymnasmata Oratoria ad methodum Lipsianae*, Frankfurt, 1625 (RMK III, 1382);
Oratio prima De virtute principis = Magirus Joachim, *Gymnasmata Oratoria ad methodum Lipsianae*, Frankfurt, 1625 (RMK III, 1383);
De clementiae et justitiae temperamento = Magirus Joachim, *Gymnasmata Oratoria ad methodum Lipsianae*, Frankfurt, 1625 (RMK III, 1384);
De clementiae et justitiae temperamento oratio, Frankfurt, 1626 (RMK III, 1398);
Sisachtia, hoc est oneris excussio = *Sisachtia seu consultatio* (RMK III, 6151);
Gymnasma Argentoratense de praecipuis requisitis consilarii, Strassburg, 1627 (RMK III, 1410);
Disputatio de nobilitate, Strassburg, 1627 (RMK III, 1411).

³ SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526-1700*, ELTE Levéltára, Bp., 2011, 97, 227 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17) 392., 2318. sz.

⁴ HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Universitas, Bp., 2001, 107–110; az *Oratio de virtute principis* fordítása: uo. 145–153 (BABICS Zsófia ford.)

⁵ KAPOSI Márton, *Machiavelli Magyarországon*, Argumentum, Bp., 2015, 113–114.

Bethlen Péter gróffal, az erdélyi fejedelem unokaöccsével, így munkáiban a fejedelmi család hatalmi reprezentációja is megjelenik. A mű formája szerint oráció, tartalmilag viszont a Matthias Bernegger vezetésével készült disputációkkal rokon, mely írójuk (előadójuk) jártasságát bizonyítja a politika tudományának terén.

Frisowitz személyéről nem tárt fel sok adatot a kutatás: voltaképp annyit lehet tudni róla, amennyi e művekből, főként az ajánlásokból kiderül. Előkelő besztecebányai patricius családból származott, ebben az időben testvére, János, a város polgármestere. Kettejük alsóbb fokú tanulmányaira hoz adatot a *De nobilitate* c. kiadvány: maga az elnöklő Matthias Bernegger, a történelem professzora mutatja be a szónokló ifjú Frisowitzot a Listius Ferenchez szóló ajánlásban. „Látták őt először a hazai virágzó gimnáziumok, a lőcsei és a pataki (ahol vele együtt tanult testvére, a nemzeti János is), és itta magába a legjobb tudományok és művészetek alapjait. (...) Láta őt ezután a poroszországi Elbingi Gimnázium. Láta őt a híres Frankfurteri Egyetem két esztendeig. Végül látja őt a mi Akadémiánk egy esztendeje – ahol az Eloquentia, Historia, Politica és a Jog tudományába mélyedt el, a híres Magyar Királyság és az egész kereszténység javára.”⁶

Pár évvel később már a tekintélyes selmecebányai polgárok között (mint *civis Schemnicensium primarius*) emlegetik, pl. Johann Kempius strassburgi jogi disszertációjának ajánlásában.⁷

Arról nincs adat, hogy Frisowitz család milyen kapcsolatban állhatott Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel, de a besztecebányai polgármesteren keresztül, aki Boldizsár bátyja volt, biztosan volt kapcsolódás. Az sem ismert, hogy milyen módon vett részt Frisowitz abban, hogy

⁶ „Quos inter is quem occpavi dicere, Nobilissimus FRISOWITZIUS noster haudquaquâ postremas tenet. Viderunt hunc pridem Gymnasia patriae florentissima, Leutschoviense et Pattachiense (ubi loci Generoso fratri tuo JOANNI, familiaris et charus ex condiscipulatu redditus est) imbibentem faeliciter optimorum studiorum artiumque rudimenta, et minora illa, sed qua esi negligas, non sit majoribus locus. Vidit dehinc in Borussiâ nobile Gymnasium Elbigense, doctrinae virtutisque laude magis ac magis efflorescentem. Vidit illustris Academia Viadrinabiennium et eo amplius, per laeta ac lata Musarum vireta grassantem ad arduum illum Eloquentiae collem. Denique vidit Academia nostra per annum et quod excurrit, Eloquentiae studiis, Historiarum, Politices, ipsiusque Juris studia conjugio felicissimo miscentem: nec flosculos amplius, sed jam certos ac deformatos ostendentem fructus; quos anni provenientes ad matritatem perducent, eximio (nec me fallit augurium) inclyti vestri Regni cum emolumento ac Reipublicae Christianae bono.” *Perillustri ac Generoso Domino, Dom. Francisco Listio, liberobaroni in Kettsee, Prellenkirchen et Kabold, domino in Somlio et Janoshaza etc. domino meo clementi, S. P. D. = Disputatio de nobilitate, id est de nobilitatis virtutibus, immunitatibus, privilegiis et honoribus etc.*, quam summe nobilissimo adjuvante, in inclitâ Academiâ Argentoratensi, praeside viro clarissimo, Dn. Matthia BERNEGGERO, eloquentiae professoris publici, publici exercitii gratiâ propugnabit die 9. Junii author Balthasar FRISOWITZ, N. Ungarus, Argentorati, Reppius, 1627 (RMK III, 1411).

⁷ *Disputatio juridica de jure jurando litis decisorio*, quam in florentissima Argentoratensi Academia, praeside viro amplissimo et consultissimo, dn. Georgio Davide LOCAMERO, j. u. d. et p. p. praeceptore ac fautore suo aeternum colendo, in Auditorio I[uris] C[onsul]torum ad diem 20. Decembr. publicae disquisitioni proponit Johannes KEMPIUS, Lengfendens. Misnicus, Argentorati, Johannes Repp, 1632.

Bethlen unokaöccse, Bethlen Péter külföldi tanulmányútját előkészítsék, de a beszédek alapján feltételezhetjük azt, hogy Frisowitz ebben is részt vett.

Bethlen fejedelem kisebbik unokaöccse, Bethlen Péter, aki azelőtt a váradi iskolában tanult, 1625-ben indult külföldi tanulmányútra.⁸ Öccséhez hasonlóan a tanulmányi célok keveredtek azzal a tervvel, hogy az ifjú gróf diplomáciai jártasságot szerezzen, megismerje a korabeli Európa fejedelmi udvarait. Szilézián keresztül utaztak Berlinbe, eddig tartott velük az a követség, amelyik Bethlen Gábor házasságát készítette elő, ennek volt a vezetője az a Listius Ferenc, aki 1616-ban Bernegger első magyarországi hallgatója lett, majd hazatérve Bethlen szolgálatába szegődött, és széles körű nyelvtudásának, külföldi ismereteinek Bethlen diplomataként vette hasznát.⁹

Bethlen Péternek erre a peregrinációra utal Frisowitz Boldizsár *oratiója* is, amikor a *consilariusok* jó tulajdonságait felsorolva a külföldi utazások és a nyelvtudás szükségességét emeli ki. Bethlen Péter tehát megfordult Frankfurtban, innen Leidenbe utaztak, Angliában fogadta őket I. Károly, Franciaországban megtekintették La Rochelle ostromát, Rómában fogadta Bethlen Pétert a pápa, majd az ifjú gróf Velencén és Svájcön keresztül jutott haza.¹⁰ Frisowitz frankfurti szónoklatát Bethlen Péternek ajánlotta, de a strassburgiban is felidézi Bethlen utazásait, sőt visszaemlékezik frankfurti beszélgetéseikre. De ugyanígy emeli ki Listius Ferenc báró külföldi utazásait, aki járt Germániában, Franciaországban, Angliában, Németalföldön.¹¹ A beszéd összegyűjti az egyes témákhoz tartozó érveket, így megtudhatjuk, hogy a két magyar utazása szinte csak – Báthory István lengyel király és a lengyel Ulászló herceg mellett – V. Károly császár utazásaihoz mérhető, aki nyolcszor tett utazást Németföldön,

⁸ Ismeretes, hogy Bethlen Gábor fejedelem 1618-ban idősebb unokaöccsét küldte ki a heidelbergi egyetemre, népes kíséret társaságában. Itt nem csak tudományokban mélyedt el, hanem rangjához illően a választófejedelemség udvari életében is részt vett, így 1619-ben a pfalzi küldöttség tagjaként vett részt a császárválasztó frankfurti birodalmi gyűlésen 1619-ben. A harmincéves háború hadieseményei miatt azonban el kellett hagyni a Heidelberget, így 1620-ban hazatért: LUKINICH Imre, *A Bethlen fiúk külföldi iskoláztatása 1619–1628. = Nagyenyedi Album*, Bp., 1926, 79–100.

⁹ KÁRMÁN Gábor, *Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal*, Aetas, (30)2015, 3. szám, 9–36.

¹⁰ SIPOS Gábor, „Tanulmányok okáért ...”: *Bethlen Gábor világi elitképző programjáról = Fortuna vagy Fatum árnyékában? Fejezetek az Erdélyi Fejedelemség történetéből*, Komp-Press Kiadó–Korunk, Kolozsvár, 2014, 100–101. (95–105.)

¹¹ „Aemuli quoque horum sunt Illustrissimi Comites, Hunyadiensis ac Maramorosiensis, Petrus Bethlen, Andreas et Raphael Comites de Leschno, quos observantiae gratiâ, nomino, memor jucundissimae conversationis, quae fuit in Academiâ Viadrinâ; qui mari et terra, licet maximo vitae cum periculo, absque taedio tamen, peregrinas Academias et urbes adhucdum lustrare student. Studuit etiam id ipsum efficere Illustrissimus Baro Franciscus Listius: quem aliquando vidit Germania, Gallia, Anglia, Belgium etc.” *Oratio de praecipuis ...* i. m. 87–88.

tízszor Németalföldre, hétszer Itáliába, nyolcszor szelte át a Földközi-tengert és háromszor az Óceánt. Mellettük antik és bibliai példákat is idéz (Sába királynője, Homérosz, Platón, Pythagorasz),¹² s közben nem mulasztja el felsorolni Európa összes meglátogatni érdemes egyetemét és akadémiáját.¹³

Tehát Frisowitz Boldizsár eddig mint mellékszereplő tűnt fel: először mint Bethlen Péter kíséretének tagja, aki támogatójának ajánlotta frankfurti munkáját. Esetleg beszéltek róla mint a hazai Machiavelli-recepció egyik kisebb jelentőségű alakjáról, Kaposi Márton írja – szintén ugyanerről a *De virtute principis* c. frankfurti beszédéről: ez az *oratio* olyan királytükör, ami „koncepciójában is, részleteiben is – nyíltan és tudatosan szemben áll Machiavelli fejedelemszményével.” Ahogyan Kaposi megjegyzi: „Kétségtelen, hogy egy tekintélyes egyetem aulájában egy végzős diák nem kelhetett a hagyományos erkölcsöt (...) mellőző politika védelmére. (...) Machiavellit elfogadni – noha őt nem tartotta vissza a pápai tilalom – még egy protestánsnak is kockázatos volt.”¹⁴ A frankfurti munkák mellett legalább ekkora figyelmet érdemelnek Frisowitz strassburgi művei.¹⁵ E helyütt most nem a nemességről június 9-én elmondott munkáját mutatom be, hanem az ennél jóval terjedelmesebb *oratio*ját, amit arról írt, hogy milyen tulajdonságok szükségesek a *consiliarius*nak.

Erre a beszédre is igaz az, amit Kaposi Márton írt: „tananyagszerűen foglalja össze” a tudnivalókat. Bernegger a fentebb idézett meghívó plakáton úgy fogalmazott, hogy arra kell törekedni az előadóknak: *ne scholastici viderentur*, azaz hogy ne tűnjenek túlságosan iskolásnak. Nos, Frisowitz – talán éppen a nagy terjedelem miatt – nagyon is iskolásnak tűnik,

¹² Uo. 83 – 89.

¹³ Uo. 90–91.

¹⁴ KAPOSI Márton *i. m.* 114.

¹⁵ Maga Bernegger egy 1627. november 12-én kibocsátott meghívó plakátjában emlékezett vissza Frisowitz nemességről elmondott munkájára: „Attamen est quod gaudeam, supra voti mei audaciam inventum nuper ex Hungarica Nobilitate florentissimum Juvenem, qui praevalidam hanc opinionis invulgatae nubem, pro Genio Gentis suae fortiter animoseque perrupit, ac oratione pereruditâ frequenti faventique auditorio pronunciatâ demonstravit, haudquaqua natalium claritati dedecorum esse. Facere, quod cum antehac, ut ostendi fecere Nobiles alij, generosi, Principes: tum jam olim quovis magno Principe non minor Cicero: qui, quod et ejus vitâ Plutarchus, et passim ipse de sese scribit, assidue declamando se fuit exercere solitus.” Matthias BERNEGGERUS, Argentoratensis Academiae Professor Publicus, *Studiosae Iuventuti S. P. D.*, Argentorati, Glaserus, 1627 ([VD17_29:723714S](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:hbz:5:1-63862-p0071-7)) http://digital.bib-bvb.de/view/bvbmets/viewer.0.5.jsp?folder_id=0&dvs=1470090710974~279&pid=7899579&locale=hu&usePid1=true&usePid2=true

mindent összegyűjt, amit a témában tudni lehet. Bibliai és antik példák váltakoznak a modern történelem európai és magyar példáival. Ezeket szinte átvezetés nélkül, kommentáló, értékelő megjegyzések nélkül fűzi egybe. A margón pedig pontosan visszakereshetően megtalálható az idézett szöveghely forrása is.

Az oráció címében jelölt *consiliarius* (tanácsos) – úgy tűnik – széles értelemben veendő, voltaképpen a politikus szinonimája. Ezért szerepelhet példaként – amint említettem – Sába királynője, V. Károly császár, vagy magyar példaként Báthory István és Mátyás király. A beszéd bevezetőjében pontosítja a témát.

A bevezetésben a Példabeszédek könyvéből (11: 14) idéz egy igét: „Ahol nincs vezetés, ott elvész a nép, a megmaradás pedig a sok tanácsos által van. Példákat akarsz erre? Fogd!” A szent és kegyes Dávid mellett ott állt Eleasar, Abisai, Asachal és a többiek. Salamont támogatta a bölcs próféták testülete. Nagy Sándornak jutott Kliton, Parmenion, Szeleukosz, Ptolemaiosz, Lysimakhosz stb. A római köztársaságot megajándékozta az Úristen Scipióval, Fabiusszal, Marcellusszal. Athénnek ugyanígy adta Miltiadészt, Themisztoklést, Ariszteidészt, Kimónt és Konónt.¹⁶

A bevezetés után foglalja össze a szerző, hogy melyek azok a kiváló tulajdonságok, amikkel a *consiliarius* rendelkezzen. A jellemzés alapja Cicero *De Oratore*-jában leírt ideális szónok, amit Seneca alapján bővít: három fő területen kell kiemelkedőnek lennie: beszédében, tetteiben és megjelenésében, viselkedésében. Frisowitz *oratio*ja az alábbi témákat érinti: *ingenium*, *praesidia corporis* (testi erő), *forma corporis*, *aetas*; a tudományok, amelyekben jártasnak kell lennie: első a teológia, filozófia, *politica*, jogtudomány, *historia*, *eloquentia*; fontos számára: *peregrinatio*, nyelvtudás, hadi tudományok, a hazai dolgok ismerete, *fidelitas*, *veritas*, *constantia*, *mansuetudo* (nyájasság), *taciturnitas*, *praecipitancia*; óvakodjon ezektől a tulajdonságoktól: *fösvénység*, harag, széthúzás, részegség.

Néhány magyar vonatkozású adatot ki lehet emelni a beszédből. A testi megjelenésre – antik és bibliai idézetek mellett – Mátyás király és Luxemburgi Zsigmond a példa (mindketten szőke hajjal, arányos termettel, megnyerő tekintettel rendelkeztek).¹⁷ A *jurisprudentia* dicséretéről szólva nemcsak a tübingeni *consultatio*iról híres Lansiuszt idézi, hanem Bonfini magyar történelmet bemutató művét is.¹⁸

¹⁶ Uo. 7–8.

¹⁷ Uo. 21.

¹⁸ Uo. 62.

Aki a történelmet tanulmányozza, annak számára nemcsak a világ eredete, a régi népek háborúi, a török terjeszkedés lehet tanulságos téma, hanem különösen a magyaroknak a török elleni háborúi is.¹⁹ Fontos a nyelvek tudása: például a magyar király *consiliarius*ának latinul, magyarul, szlávul és németül kell beszélnie, hiszen az alattvalók elvárják, hogy saját nyelvükön szóljanak hozzájuk, és őket is tolmács nélkül megértsék.²⁰ A pozitív példa megint Mátyás király, aki – Bonfini alapján – a görög és török nyelven kívül az összes európai nyelvet beszélte. Idézi Frisowitz azt a szólást is, hogy ahány nyelvet tudsz, annyi nyelvet érsz.²¹

Fontos tulajdonság a nyájasság: „a pálmát mindenki más előtt a mi Mátyás királyunk viszi, aki minden kérelmezővel szemben nagylelkűséget mutatott.”²²

Arra, hogy mennyire fontos a kivárás, és nem szabad elhamarkodottnak lenni, Zsámbokyt idézi a szerző. A példa a mohácsi csata és II. Lajos halála: „a király, élete virágjában, nem tudom. balga vagy szerencsétlen tanácsra, részben fegyvertelen parasztokból álló sereggel állt szembe a kereszténység közös ellensége, Szulejmán gyakorlott csapataival, és Mohácsnál szerencsétlenül egy patakban pusztult el” – írja Zsámboky.²³

Ki kell még emelni, hogy mennyire aktuális információkat közvetítenek ezek a strassburgi munkák. A strassburgi politika-oktatás az elsők között indult be Európában, és a

¹⁹ „Quod si quis de origine mundi scire avet? Id docent Histriae. Si de bello veterum gentium? Id docent Historiae. Si de Turcici Regni successu et progressu ad Christianas oras? Id docent Historiae. Si de bello Turcico cum Christianis et praesertim Ungaris, qualiter Turca communis Christianorum hostis, plurima et deploranda fortilitia atque propugnacula occpârît? Id docent Historiae.” Uo. 68–69.

²⁰ „Sit aliquis Consiliarius Regis Ungariae, hunc quidem, Latinae, Ungaricae, Schlavonicae et Germanicae linguae non ignarum esse expedit, propterea, quod ii, qui subjiciuntur ipsi populi intelligere eorum sermonem, et ab ipsis rursus volunt intelligi, propter multas et varias inter se tractationes: exactius quippe suae ipsius sensa homo explicat; et cum majori auditur gratia ab ijs, qui eâdem linguâ utuntur, quam si semper et ubique interpretes adhiberentur.” Uo. 92.

²¹ „Matthias Corvinus Ungariae Rex, et Deo et hominibus gratus, perpetua seculi fama, sidus splendidum, praeter Turcicam et Graecam omnes Europae linguas calluit. Si ergo hoc principibus commendationi est, quanto magis Consiliario nostro, qui Principis est veluti organum et instrumentum? Hinc Turcae tametsi â literis alienissimi sint, cum tamen videant linguarum cognitionem oppido necessariam esse, quot lingas quis callet, totidem viris aequivalere, imo praecellere, vulgato verbo dictitant.” Uo. 96–97.

²² „Palmam inter alios reportat Regni nostri Hungariae Rex Matthias, qui nullo benignitatis et liberalitatis officio poterat expleri erga omnes supplices.” Uo. 138.

²³ „Quid multis opus exterorum exemplis? Non deest patrium, o si nunquam patratum! Ludovicus hujus nominis secundus Hungariae Bohemiaeque Rex in flore aetatis suae (agebat enim 21 aetatis annum) dignus certe longiori vitâ, infelix Rex, cum nescio, imprudentiore an inauspicatiore consilio; cum exigua militum tumultuariorum et magna ex parte rusticorum inermium manu, contra exercitatissimas copias Solimanni communis Christianorum hostis, stare non dubitaret, prope Mohacium in rivulo misere extinctus est.” Uo. 153.

képzés vonzotta oda a tanulni vágyókat: jelentős a magyarországiakon kívül a lengyel, cseh és sziléziai hallgatók, túlnyomórészt nemesek és arisztokraták aránya.²⁴

A politikai tudáshoz hozzátartozik a matematika, geometria, aritmetika: hogyan tudna másképp az embert táborba venni, várat építeni, hadakozni. Az utazás során ki kell fürkészní, még azt is, hogy egy-egy városban milyen az ég (mennyire világos), merről fúj a szél, vagy a fejedelemnek mennyi adója folyik be a kereskedelemből. De figyelje meg a hegyeket, szőlőket, öblöket és kikötőket, találkozzon híres emberekkel és beszélgessen velük, keressen fel fejedelmi udvarokat. Központi elem a képzés során a retorika, ami ezekkel a praktikus elemekkel bővül.²⁵

A terjedelmes beszéd zárásában (*epilogus*) Frisowitz megindokolja az efféle mintaszónoklatok hasznát, egyszersmind utal Melchior Junius híres hallgatóira is. Magyarországi hallgatói közül Révay Pétert és Balassi Zsigmondot nevezi meg.²⁶

Frisowitz Boldizsár vizsgált művének műfaja *oratio*, és nem disputáció vagy disszertáció, bár néhány szóbeli előadásra utaló jelen kívül (pl. megszólítja a hallgatóságát) alig van különbség a két műfaj között. Hogyan tekinthetjük tehát ezeket a munkákat?

Az ugyancsak strassburgi nyomtatványt megjelentető Schödel Márton *Disquisitióját* Kaposi Márton aforizmagyűjteménynek,²⁷ Kees Teszelszky idézetgyűjteménynek nevezi.²⁸ Ennek felépítése, szerkezete ugyanolyan, mint a többi Bernegger-tanítvány értekezése vagy

²⁴ MONOK István, *Hasonlóságok és eltérések a köztes Európa kora újkori könyvtörténetében: Szempontok és példák = Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae: Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára*, szerk. SOMORJAI Ádám OSB, ZOMBORI István, METEM, Bp., 2016, 233–246.

²⁵ *Oratio de praecipuis ...*, i. m. 104.

²⁶ „Quo din aliis Universitatibus et literarum officinis, mihi vitio datum non fuit, út studiorum qualiumcunque meorum quaecunque specimen ederem, illud in hac celeberrima Europae Academia, nullum vel reprehensionis aculeum, vel invidiae insidias, vel irrisionis occasionem mihi praebiturum expectabo. Non enim novum vel insolens est, publice in Amplissimo doctorum et nobilissimorum virorum consessu, exercitij gratia de certâ materiâ perorare. Etenim videmus hoc ipsum â prisco seculo semper multos observasse: et observari adhucdum. Olim enim ex ipso hoc loco Illustrissimi, Generosi, Nobilissimi ac Praestantissimi peroravere, quorum documenta in orationibus Junij extant quam plurima. Reperiuntur certe ibi orationes aliquot habitae ab Illustrissimo Principe ac Domino, Domino Georgio Marchione Brandenburgico, Prussiae, Stetini et Pomeraniae Duce; juxta etiam ab Illustrissimo Principe et Domino, Domino Carolo Duce Brunsvicensi et Lüneburgensi; praeterea ab Illustrissimo Comite Raphaele de Leschno ut et Illustrissimo Comite Thuroczyensi Petro de Reva; insuper Generosissimo Barone, Sigismundo Balasi de Gyarmath et aliis quam plurimis Heroibus, quos commemorare supersedeo. Nec desunt aliarum Academiaram exempla, quae ex consultationibus Lansij petenda sunt” Uo. 200–201.

²⁷ KAPOSI Márton *i. m.* 115 (66 jegyzet).

²⁸ Kees TESZELSZKY, *Az ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*, Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2009, 289.

Frisowitz szónoklata. Mindezek a művek közhely-gyűjteménynek (*loci communes*) tekinthetők; bennük bizonyos „titulusok alatt” azaz témák szerint csoportosítva található meg a klasszikusokból kiírt bizonyító érvek, példázatok.²⁹ Ismeretes, hogy Révay Péternek fennmaradt a Strassburgban megkezdett közhely-gyűjteménye,³⁰ ahogyan Szenci Molnár Albertére is mostanában figyelt fel a kutatás.³¹ Johannes Sturm retorikatanítási módszere is a *loci communes* összegyűjtésén és értelmezésén alapult, új impulzust adott azonban ennek, hogy Justus Lipsius, akinek műveit Bernegger is kommentálta, valamint Jean Bodin, aki ugyancsak megjelenik a berneggeri disszertációkban, a saját műveiket antik vagy kortárs szerzők idézeteiből és *exemplumaiból* állították össze.³² Az övékhez hasonló művek elkészítéséhez nyújthattak segítséget a bemutatott nyomtatott közhely-gyűjtemények.³³

Bár az *Oratio de praecipuis* ... alcímében utal arra, hogy forrása Bartholomaeus Keckermann *Dispositiones Orationum sive Collegium Oratorium* című tankönyve,³⁴ valójában azonban Frisowitz közvetlenül más forrást használt szónoklata elkészítéséhez: Andreas Rey a Naglowice 1607. július 21-én megvédett disputációját, amely védés elnöklő professzora Keckermann volt.³⁵ Ez a munka témáját tekintve igen hasonló a strassburgi *Oratio*hoz, azonban a magyar utalásokat nem tartalmazza. Így a vázlatnak a Bonfini-idézetekkel való bővítése alighanem Frisowitz egyéni munkájának tekinthető.

²⁹ Vö. Bartholomaeus KECKERMANN, *A speciális retorika I. könyve = Retorikák a reformáció korából*, vál., s. a. r., bev., jegyz., záró tanulmányt írta, szerk. IMRE Mihály, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000, 235–236.

³⁰ BÓNIS György, *Révay Péter*, Akadémiai, Bp., 1981 (Irodalomtörténeti füzetek, 104) 11–12.

³¹ SZENTPÉTERI Márton, *Szenci Molnár megőrül: Előzetes egy jövőbeli pszichohistóriai tanulmányhoz = Az olvasó – az olvasás: Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. SIMON László, THIMÁR Attila, FISz, Bp., 1999, 141 (131 – 148); *Szenci Molnár András Naplója*, közzéteszi SZABÓ András, Universitas, Bp., 2003 (Historia Litteraria, 13) 13.

³² Kees TESZELSZKY, *i. m.* 218 – 219.

³³ Bernegger már bemutatott Agricola-kommentárja, amelybe beemelte a Listius-disszertációt is, ilyen nyomtatott *Locis communes*-gyűjtemény: C. Cornelii TACITI *De vita Julii Agricolae liber*, expositus à Matthia BERNEGGERO, historiarum in Argentoratensi Academia professore, Argentorati, Marcus ab Heyden, 1618.

³⁴ *Consiliarius: Tractatio contracta per unum genus argumenti, nempe per requisita = Dispositiones orationum, sive Collegium Oratorium de rebus variis et cognitione dignis*, Hanoviae, Guilielmus Antonius, 1615, 141–144.

³⁵ *Discursus politici de consilio, consiliario et concilio sive consultatione, ingenii in Politicis acuendi gratia conscripti ab Andrea REY a NAGLOWICE et in celebri Gymnasio Dantiscano ad disputandum extraordinarie propositi sub praesidio Cl. Viri Bartholomaei KECKERMANNI Philosophiae Professoris, ad diem Julii 21. Anno 1607.* = *Systema Systematum clarissimi viri Dn. Bartholomaei KECKERMANNI, omnia hujus auctoris scripta philosophica uno volumine comprehensa Lectori exhibens, idque duobus tomis*, II, Hanoviae, apud heredes Guilielmi Antonii, 1613, 1280–1323. (=1459)

Újabb könyvészeti adalékok a strassburgi magyar peregrináció történetéhez

Strassburg magyar szempontból is kiemelkedő iskolájának történetében 1621 fordulópontot jelent: az intézményt II. Ferdinánd császár hivatalosan is egyetemi rangra emelte.¹ Az iskola anyakönyve, illetve megbízható hallgatói névsor is csak ezen időszak után áll rendelkezésre,² így arra, hogy kik jártak ott, többnyire a Strassburgban megjelent nyomtatványokból következtethetünk. Több hazai szerző tekintette már át az intézmény falai közt zajló képzést (bölcsezet, jogtudomány),³ és azonosított több, a hazai kutatás előtt addig ismeretlen akadémitát vagy RMNy, RMK, illetve *Hungarica*-anyagot.⁴ Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy – ha szerény mértékben is – magam is hozzájáruljak bibliográfiai adatbázisaink, így a strassburgi magyar peregrinációra vonatkozó ismereteink bővítéséhez.⁵

I.

1616-ban védte meg politikai disputációját Matthias Bernegger elnöklete alatt három magyarországi ifjú: Listius Ferenc báró és Blagay Ursinus István gróf Tacitus *Agricolája*,⁶ míg

¹ Anton SCHINDLING, *Humanistische Hochschule und freie Reichstadt: Gymnasium und Akademie in Strassburg 1538–1621*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1977.

² Gerhard MEYER, *Zu den Anfängen der Straßburger Universität. Neue Forschungsergebnisse zur Herkunft der Studentenschaft und zur verlorenen Matrikel*, hrsg. Hans-Georg ROTT, Matthias MEYER, (Historische Texte und Studien 11), Hildesheim, 1989; SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, ELTE Levéltára, Bp., 2011, 225–236; SZABÓ András, *Magyarországi diákok a 16. századi strasbourg főiskolán* = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Reciti, Budapest, 2015, 105–114.

³ IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Balassi, 2009 (Humanizmus és reformáció, 31) 28–35; SZABÓ Béla, *Dionysius Gothofredus magyar hallgatói Strasbourgban* = „Dum spiro doceo”: Huszti Vilmos 85. születésnapjára, szerk. SZABÓ Béla, SÁRY Pál, Bíbor Kiadó, Miskolc, 2000, 191–229.

⁴ MONOK István, *Magyarország és a magyarok az elzászi könyvkiadásban, 1482–1621 (Változások a kiadói politikában – változó országkép)* = *Fehér lovag: Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*, szerk. Gálffy László, Sáringer János, Szeged, 2015, 212–230.

⁵ Ilyen témában előző munkám: RESTÁS Attila, *Két ismeretlen strassburgi nyomtatvány: Michael Joannes Moslehner magyar nyelvű verse (1633) és Joannes Kempius jogi disputatiója (1632): (Pótlás az RMNy-hez, az RMK-hoz és az RMSz-hez)* = *In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2016, 74–81.

⁶ *Quaestionum, praecipue politicarum ex Agricolâ C. Cornelii Taciti collectarum fasciculus, I. quem in illustri Argentinensium Academia Franciscus Listius L. B. in Kettsee, Prellenkirchen et Kabold etc. moderante Matthia BERNEGGERO historiarum in eadem professore ordinario, disquisitioni et examini subijcit mense Martio, Argentorati, typis Johannis Caroli, 1616 (RMK III, 1178);*

Quaestionum, praecipue politicarum ex Agricolâ C. Cornelii Taciti collectarum, dodecas prima, autore Stephano URSINO, comite à BLAGAY etc., quam in illustris Argentinensium Academiae auditorio majore ad diem 20 Junij placidae disquisitioni submittit moderante M. Matthia BERNEGGERO historiarum in eadem ordinario professore, Argentorati, typis Johannis Caroli, 1616.

Öppy Jakab Tacitus *Germaniája* alapján disputált.⁷ (Blagay Ursinus grófot Szögi László nem tartja *Hungarusnak*, míg Szabó Béla szerepelteti adattárában.)⁸ A 16–17. század fordulója a *politica* mint önálló tudományág kialakulásának a korszaka, azonban szoros kapcsolata megmarad a filológiával, mely fontos szövegeket bocsát a további feldolgozás és interpretáció rendelkezésére,⁹ ezzel magyarázható a Tacitus-kommentárok mellett Livius, Florus, Suetonius, Sallustius szövegeivel való intenzív foglalkozás a berneggeri életműben.

A disputációk szövege – a szokásoknak megfelelően – utóbb megjelent Matthias Bernegger gyűjteményes kötetében, melyet Bernegger halála után veje, Johann Freinshem rendezett sajtó alá,¹⁰ – a szerzők nevének feltüntetésével:¹¹

BERNEGGER, Matthias: *Ex C. Cornelii Taciti Germania et Agricola, quaestiones miscellanae*, olim moderante Mathia BERNEGGERO academicis exercitationibus sparsim disputatae unum in corpus certumque ordinem ex B. soceri mandato institutoque tributas ipsiusque adnotationibus manusscriptis passim auctas edidit Io. FREINSEMIUS. Argentorati, anno Christiano MDCXL.
[381] Bl ; 8°

Ugyancsak a korabeli szokásoknak felelt meg, hogy ezek a disputációk később rendszeres tankönyvek alapjait képezhették.¹² Bernegger a *politica*-oktatásban is átvette strassburgi elődje, Johann Sturm *loci communes*-módszerét: a tanulmányozott szövegekből kiírt és megfelelő módon rendezett idézetek segítséget jelentettek a hallgatóknak jövő pályájukon megtalálják a szükséges érveket. Ilyen közhely-gyűjteményt alakított ki Bernegger a korábbi Tacitus-disputációk felhasználásával,¹³ amibe így bekerültek magyar hallgatóinak szövegei is:¹⁴

⁷ *Dodecas VII. Miscellaneorum quaestionum ex C. Cornelii Taciti de situ moribusque Germanorum, libello desumptarum*, quam â se conscriptam: D. O. M. A. in inclytâ Argentoratensium Academiâ praeside M. Mathia BERNEGGERO, historiarum in eadem professore ordinario, publicae disquisitioni submittit ad diem 8. Aprilis Jacobus ÖPPY Raikâ-Pan[nonius], Argentorati, typis Johannis Caroli, 1616 (RMK III, 1179).

⁸ SZABÓ Béla, *Magyarországiak politica-disputatiói nyugat-európai egyetemeken a 17. században = A szabadság felelőssége: Írások a 65 éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére*, szerk. PÉNZES Ferenc, RÁCZ Sándor, TÓTH-MATOLCSI László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 307, 63. sz. (276–308)

⁹ SZABÓ Béla, *Magyarországiak politica-disputatiói*, i. m. 278.

¹⁰ Vö. RESTÁS Attila, *Mátyás király alakja Matthias Bernegger (1582–1640) Tacitus-kommentárjaiban = Erdély reneszánsza: a 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai*, I, szerk. GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009, 66–70.

¹¹ VD17 3:307379Z (további kiadásváltozatok: VD17547:660591H, VD17 23:254649X)

¹² SZABÓ Béla, *Magyarországiak politica-disputatiói*, i. m. 283.

¹³ Carl BÜNGER, *Matthias Bernegger: Ein Bild aus dem geistigen Leben Strassburgs zur Zeit des dreissigjährigen Kriges*, Verlag von Karl J. Trübner, Strassburg, 1893, 111 – 115.

¹⁴ VD17 12:000657P

BERNEGGER, Matthias: C. Cornelii TACITI *De vita Julii Agricolae liber*, expositus à Matthia BERNEGGERO, historiarum in Argentoratensi Academia professore. Argentorati, Marcus ab Heyden, 1618.

[8] Bl., 300 S ; 8°

Listius Ferenc báró „értekezését teljes terjedelemben” idézi, aki „mintegy az ő vezetésével tette az első tollvonásait”.¹⁵ A berneggeri műben így többször tűnik föl Listius neve.¹⁶

Listius Tacitus-kommentárja még egyszer került bele politikai szöveggyűjteménybe, igaz, ott már a nevének említése nélkül.¹⁷ A kötet XX. szemelvénye egy Alsted- és Justus Lipsius-szöveg között Bernegger fent idézett gyűjteményes kötetéből arra a kérdésre adott feleletet hozza, hogy: *An hominibus illustribus, et quomodo, peregrinandum? (Quaest. CLXXIII. in Agricol. Tacit.)* – természetesen Listius alapján a Bonfiniből idézett példák említésével.¹⁸

De eruditione comparanda in humanioribus, vita, studio politico, cognitio auctorum ecclesiasticorum, historicorum, politicorum ac militarium, item peregrinatione tractatus Joach. CAMERARII, Johann. FUNGERI, Arnoldi CLAPMARI, Christoph. COLERI, Joh. CASELII, Ignatii HANNIELIS, Aegidii à LANCKEN, Joh. Andr. BOSII, Gabr. NAUDAEI, Lucae Antonii THOMASONI, nobilis Veneti, Anonymi cujusdam, Heinrici RANZOVI, cum epistola quadam ejus inedita hactenus, Joh. Henr. ALSTEDII, Matthiae BERNEGGERI, Justi LIPSII et Georg. RICHTERI, quos Thomas CRENIUS conlegit, recensuit, emendavit, in incisa sive commata distinxit et notis suis, ac locis Auctorum, ubi e re fuit, addistis, accuratoque indice auxit. Lugduni Batavorum, apud Abrahamum de Swarte et Henricum Teeringh, 1699.

595 S. [9] Bl.; 4°

¹⁵ „*Incuriosa suorum aetas*) In rebus illud primo considerandum venit, qui fiat, quod magnorum aetatis cuiusque virorum, non quanta veterum aestimatio ac fama sit. Eam quaestionem olim vere Generosus Baro Hungarus, Franciscus Listius, etc.: me primas quasi ducente lineas, aliquanto copiosius pertractavit, et in Academiâ nostrâ unâ cum aliis ex hoc libello depromptis σχήμασι politicis, sub disputationis incudem revocavit, quam tractationem in honorem ipsius, ac meritum dignae tam illustri juvene diligentiae Academicae testimonium, visum est integram adscribere. Sic autem ille.” *Loci communes ex praemio* = C. Cornelii TACITI *De vita Julii Agricolae liber* i. m., 12.

„Hunc auctoris locum in quem suprâ honoris causâ nominavi, Generosus Baro Franciscus Listius in suâ disput. aliquanto fusius exposuit, tractatâ quaestione, An in justo Principe facilitas imperii atque Clementia locum habeat. Ea tractatio, quam quam visum est integram huc referre, sic habet.” Uo. 25.

¹⁶ Carl BÜNGER, *Matthias Bernegger ... i. m.* 126.

¹⁷<https://books.google.com/ebooks/reader?id=hFJYAAAAYAAJ&printsec=frontcover&output=reader&pg=GBS.PA581>

¹⁸ *De eruditione comparanda ...*, i. m. 581–584.

II.

Listius Ferenc strassburgi beiratkozásának időpontjául az 1616-os évet adja meg a Szögi-adattár. Szabó Béla megjelenés előtt álló tanulmánya alapján azonban Listius – Blagay Ursinus Istvánnal együtt – 1614. április 06-án immatrikulált.¹⁹ Véleményét alátámasztja, hogy Listiusnak már 1615 elején Strassburgban kellett tartózkodnia, ugyanis Listiusnak ajánlotta 1615. február 02-án megvédett politikai témájú disputációját Martinus Mellius, aki 1616-ban Öppy Jakab disputációjához írt üdvözlő verset.²⁰

MELLIUS, Martin: *Dodecas II. Miscellaneorum quaestionum ex libro C. Cornelii Taciti de Germanorum vitâ moribusque depromptarum, quam a se conscriptam, quod Deus bene fortunet, praeside M. Mathia BERNEGGERO, historiarum in inclita Argentensium Academiâ professore, a[d] d[iem] 2. Februarij publice discutiendam proponit Martinus MELLIUS Northusâ-Cheruscus, Argentorati, typis Johannis Caroli, 1615.*

[12] fol. ; 19 cm

Listius és Blagay Ursinus neve még egy strassburgi nyomtatványban együtt szerepel: latin nyelvű verset írt ugyanis hozzájuk Johanna Othonia (1549–1621) neolatin költőnő.²¹ A flamand származású hölgynek két kötete is megjelent Strassburgban, közülük az 1617-es kiadásában nincs magyar vonatkozású adat, az 1616-os verseskötet azonban egy-egy hozzájuk írt verset tartalmaz.²²

Johannae OTHONIAE, foeminae Flandriae, Viri Clarissimi, Domini Guilielmi MAYARTi, in provinciali consilio Flandriae quondam advocati consultissimi, *Carminum diversorum libri duo.* Argentorati, Antonius Bertramus, 1616.

[44] Bl ; 4°

A számozatlan oldalakat tartalmazó kötet XX. számú költeménye szól Blagay Ursinus Istvánhoz (*Illustri et Generoso Domino, Domino Stephano Ursino, Comiti à Blagay etc.*):

Annue Virtutum cumulans praeconia Pallas,

Et tu Musa mihi fortia tela refer.

Quid vetat Heroum celsas depingere mentes,

Omnia qui rerum conspicuere bona?

¹⁹ Szabó Béla professzor úrnak köszönöm, hogy megosztotta velem kutatási eredményeit.

²⁰ OSZK 801.747

²¹ Korabeli életrajza: *Joanna Othonia = Athenae Belgicae sive nomenclator infer. Germaniae scriptorum, qui disciplinas philologicas, philosophicas, theologicas, juridicas, medicas et musicas illustrarunt*, Franciscus SWEERTIUS Antwerp., pro suo in patriam et literas adfectu digessit et vulgavit, Antverpiae, apud Guilielmum a Tungris, 1628, 458 – 459.

²² VD17 12:645688A

(...)

Argentina bene est celebris, multumque sacrata,

Bellerophontaeis fons ibi manat aquis

Celsos celsa canunt divini signa decoris

Eximia, haudt usquam talis in orbe latet.

Virtute Augusta foelices exige semper

Annos Ursinum gloria prima. Vale.

A XXI. számú vers címzettje Listius Ferenc (*Illustri et Generoso Domino, Domino Francisco Listio, Libero Baroni in Köphey, Prellenkirchen, Kabold, ac Domino in Somlio etc.*):

Quid facit! eximie vivitne et vescitur aura

Aetherea cunctis docta Thalia modis?

Vivit Apollo? Et sunt hic Gratiae? et inclyta cuncta,

Numino sunt praesto? Totaque Musa valet?

Dives opum, celebris Musarum nomine culto.

Argentina poli sidera celsa ferit.

(...)

Sydere foeliciter et amplius inclyta vive

Progenies Listi, salvâque vise tuos.

III.

A hallgatók által megjelentetett disszertációk, orációk vagy az egymás munkáihoz írt alkalmi költemények mellett az Akadémia vagy Egyetem hivatalos kiadványai is tartalmazzak magyar diákokra vonatkozó adatokat. Bernegger összegyűjtött beszédei között található egy 1619. április 29-én tartott *oratiót*, amikor 25 fiatal avatott *Magister Philosophiae*-vé.²³ A beszéd kiadása valójában az ünnepség „forgatókönyve”, ebbe iktatódnak be a dékán és a professzorok szónoklatai, illetve jelzik az ünnepség egyéb elemeit (zene, taps stb.):²⁴

²³ *Oratio habita in promotione 25 Magistrorum Philosophiae, Argentorati, 29. Aprilis, A. D. 1619. De parandae doctrinae modis illegitimis = Orationum academicarum decas, Argentorati, 1640, 39–76.*

²⁴ VD17 3:306584Z

Orationum academicarum decas, edebatur Argentorati, Anno Christiano MDCXL.

[4] Bl., 296 S., [4] Bl : Kupfert ; 12°

A kancellár adta meg az engedélyt az Akadémia jegyzője által, erre válaszolt a dékán, majd a jelölteket (a modori Rakoffsky Jánost és a mosóci Duchon Mátyást) szólította:

„Te Matthiam Duchon, Moschovvinum Hungarum.”²⁵

„Te Ioh. Rakoffsky, Modorenssem Hung.”²⁶

Ezután került sor a két magyarországi *magister* avatására: a kiadványban a vizsgakérdésüket is olvashatjuk. „Hogy ne tűnjenek néma szereplőnek” és „megmutassák tehetségüket, de a „hallgatóság türelmével se éljenek vissza”, az alábbi kérdésekre kell röviden válaszolniuk:²⁷

„(2.) Tu M. Matthia Duchon, expone, utrum per virginem Esa. 7. v. 14. diva Maria et mater Domini nostri Iesu Christi sit intelligenda?”²⁸

„(24.) Tu M. Johannes Rakoffsky: Estne aliquid studii et operae in doctrinam de Meteoris conferendum: cum non modo poetae et vulgus hominum, ut apud Aristophanem in Nebulis videre licet, hanc doctrinam tanquam inutilem contempserint, eiusque studiosos μετεωροφύναχος vocarint: sed et Plato in Cratylo et Phaedro doctrinam de Meteoris et ἀδολεσχίαν semper coniungat?”²⁹

Mindkét peregrinus alig volt ismert eddig a *peregrinatio*-kutatás számára: Duchonnak egy strassburgi alkalmi költeményéről adott hírt Monok István,³⁰ míg Rakovszkyt Szabó Béla azonosította.³¹

A hivatalos egyetemi kiadványokban ugyancsak lehet magyar vonatkozásokat találni. Bernegger mint az egyetem dékánja 1627. november 12-én bocsátotta ki meghívó plakátját.

Matthias BERNEGGERUS, Argentoratensis Academiae Professor Publicus, *Studiosae Iuventuti S. P. D.*, Argentorati, Glaserus, 1627

[1] Bl. ca. 43 x 31,5 cm.

²⁵ Uo. 68.

²⁶ Uo. 69.

²⁷ „Caeterum ne mutae personae in hoc productae videantur esse proscenium, placet, ut more institutoque Maiorum â singulis specimen aliquod ingenii atque eruditionis edatur: id quod breviter et succincte facietatis, ne amplissimi huius auditorii patientia videamur abuti” Uo. 73.”

²⁸ Uo. 73.

²⁹ Uo. 75.

³⁰ MONOK István, *Magyarország és a magyarok ...*, i. m. 226.

³¹ Ld. a 19. lábjegyzetet!

Ebben egy meg nem nevezett magyar ifjúra emlékezett vissza: „Attamen est quod gaudeam, supra voti mei audaciam inventum nuper ex Hungarica Nobilitate florentissimum Juvenem, qui praevalidam hanc opinionis invulgatae nubem, pro Genio Gentis suae fortiter animoseque perripuit, ac oratione pereruditâ frequenti faventique auditorio pronunciatâ demonstravit, haudquaqua natalium claritati dedecorum esse. Facere, quod cum antehac, ut ostendi fecere Nobiles alij, generosi, Principes: tum jam olim quovis magno Principe non minor Cicero: qui, quod et ejus vitâ Plutarchus, et passim ipse de sese scribit, assidue declamando se fuit exercere solitus.”³² Az utalás minden bizonnyal arra a Frisowitz Boldizsárra vonatkozik, aki oderafrankfurti tanulmányok után 1627-ben két munkáját is megjelentette a Strassburgi Egyetemen: az *Oratio de praecipuis requisitis consilarii* mellett az *Disputatio de nobilitate* című szónoklatát: Bernegger utalása is ez utóbbi műre vonatkozik.³³

IV.

Perlowitz András strassburgi tanulmányai ismertek,³⁴ Schödel Márton *Disquisitio historico-politica de Regno Hungariae* című művéhez írt alkalmi költeményt.³⁵ Még egy eddig ismeretlen művecskéje is megjelent azonban egy jogi disszertációban: anagrammát írt a felelő nevére:³⁶

LOCAMER, Georg David: *Quaestiones Quaternae De Obligationum Ex Consensu Speciebus Quatuor: Videlicet Emptione - Venditione; Locatione - Conductione; Societate; & Mandato*, quas Auspice sacrosancta Trinitate Praeside viro amplissimo et consultissimo Dn. Georgio Davide LOCAMERO U. J. D. celeberrimo et in Universitate Argentoratensi Pandectarum professore publico et pro tempore spectabili Juridicae facultatis decano meritissimo, praeceptore, fautore et patrono suo nunquam intermorituro observantiae cultu prosequendo, publicae censurae ac velitationi exponit Mense Junio d. (...) Johannes Ludovicus EBENIUS Memmingensis, Argentorati, Glaser, 1630.

„JOANNES LUDOVICUS EBENIUS
Anagramma.

DUC: BENE IUS VOLVIS

DUC: si justitiae cultor vis esse benignus,

Tu BENE IUS VOLVIS bene, tuque sequare euntes.

Amoris testandi gratiâ scripsit ANDREAS
PERLOWITZ Hung. bonarum
literarum St.”

³² VD17 29:723714S

³³ RMK III, 141; RMK III, 1411.

³⁴ SZÖGI László, *i. m.* 228. (2324. sz.)

³⁵ RMK III, 1429, RMK III, 1439.

³⁶ VD17 3:688330S

„Vérnek mezeje ma az Istennek Anyaszentegyháza a mi édes nemzetünkben”

Nemes István enyedi prédikációja 1675-ből¹

Amikor Csorba Dávid áttekintést adott a 16–18. századi mártírológiai munkákról, amelyek Magyarországon születtek, nem túl bőséges listát talált. Van ugyan hazai munkákban is átvétel a nemzetközi kálvinizmus mártír-témáiból, a hazai esetekre való utalás azonban jóval ritkább.² Átfogó könyv- és olvasmánytörténeti kutatásokra van szükség, hogy föl lehessen mérni a külföldi példák korabeli recepcióját.³ Vitathatatlan, hogy a gyászévtized, a *persecutio decennialis* korszakában szaporodnak a vértanúságot témának vevő kegyességi munkák: a protestáns lelkészek és tanítók gályarabsága (1674) fölerősítette az ezek iránti fogékonyságot a hazai közegben is. Érdekes vonatkozás, hogy ez a korszak nagyjából egybeesik az 1572. évi Szent Bertalan-éjszaka centenáriumával, „izgalmas új kontextus keletkezik ezáltal, a magyar gályarabok története része egy nagy európai összefüggésrendszernek, amelynek számos párhuzamos eleme van.”⁴ A vizsgált enyedi prédikációban is megjelenik ez az európai távlat:

„voltanak az Persaké, Gotthusoké, Longobardusoké, és Törököké, mellyeknek követője volt Julianus Apostata, de a mi legnagyobb s – az Antichristusnak üldözője, mely eredetet vett post natum Christum 607. esztendőben, amint ezt bőségesen bizonyítanak sok keresztény országok, Hispania, Olaszország, Anglia, Gallia, Belgium és Németország. Ugyanis mire való amaz híres Galliai persecutio és tövis, melyben az Antichristusnak dühösködése miatt 40 esztendők elfolyása alatt 300 000 i. e. háromszáz ezer ember holt meg. Továbbá mire való ugyanazon Anti-Christusnak hatalma alatt való persecutio, mely volt Parisban az evangéliumbéli igazságért, mely persecutio miatt az utcák vérrel folytanak, holott többen holtanak meg az igazságért 70 ezernél, sőt ami a legnagyobb, a király avagy herceg ugyan dicsekedett vala, hogy maga személyében az hóhér által sokakat öletett meg. (Dux Albaniae⁵

„Itten meg kellene beszélleünk, mely sok számtalan emberek Spanyolországban, Olaszországban, Franciában, Scotiában és Németországban megölettettenek hol titkon, hol pedig nyilván való közönséges helyeken az Evangéliumnak igaz tudományáért. (...) Az Albai Herceg azzal dicsekedett, hogy önmaga az akkori hat esztendőben, midőn Belgiának Gubernátora ő volna, tizenhatszáz embert öletett volna meg. (...) Franciaországban az ezeröttszázhatvannégy esztendőtől fogva ezeröttszáz és nyolcvanhat esztendeig, azaz huszonkét esztendőnek forgásában száz és negyvenezer emberek

¹ A szöveg átírása, tisztázása, tárgyi jegyzetekkel ellátása folyamatban van

² CSORBA Dávid, *Kora újkori kálvinista mártírműfajok magyar földön*, Studia Litteraria, 2012/3-4, 38.

³ *Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015.

⁴ IMRE Mihály, *Utószó: Recepció- és kutatástörténeti specimen*, Studia Litteraria, 2012/3-4, 300–301.

⁵ Dux Albaniae (Albánia hercege) minden bizonnyal Alba herceg helyett áll.

<p>gloriabatur, ut 18 milia Christianos sua ipsius judiciali sententia occidisse) Huc pertinet az Belgica persecutio, ubi <u>occidierunt</u> pro Christianismo homines 18 000, sed de his videantur historiae externae. Második tövisit, mely között vagy az Christusnak Anyaszentegyháza, mondám (...) melyet ha összevevetsz amaz első tövissel, úgy mint az persecutióval, sokkal veszedelmesebb tövis ez az utolsó, mert ugyanis amaz a testet szokta megsebesíteni, de ez a lélekre hat be, mennél könnyebben szaporodik s foganatoskodik, annál veszedelmesebb. Ugyanis ez az ember elméjének (...), hogy az régieket ámbár azok jók legyenek is, megveti, és az újsághoz, mely ámbár veszedelmes legyen is, ragaszkodik. Ezt a veszedelmes töviset és eretnekséget szülé meg amaz régi és ravasz kígyó (Gen. 3, 12-14). Ezt pedig az emberek szaporítják naponként, úgy hogy szaporodnak immár, amint közönségesen számláljuk száztizenötre.”⁶</p>	<p>pecsételtették meg az önnön vérekkel az igaz Religiót, hogy azokról ne szóljunk, akiket a második Henricus király regnálása alatt azelőtt megperzseltének, megégettenek, amelyek oly nagy állhatatossággal mentenek a tűzre, és mindhalálig az igazságról oly nyilvánvaló vallást töltenek, hogy osztán ezeröttszáz és harminchárom esztendőben elkezdtek a jámbor Martyroknak nyelveket kimetéltni, hogy a néppel ne szólhatnának.”⁷</p>
--	---

Ezzel magyarázható, hogy a párizsi vérfürdő exempluma is megjelenik Buzinkai Mihály 1674-ben elmondott kéziratot prédikáció-töredékében, amely Szentsimoni János másolatában maradt fenn.

Annál ritkább azonban, hogy egész prédikációnak is témája legyen az üldöztetés, mint annak a Nemes István által 1675-ben írt munkának, amelynek kézírata jelenleg Budapesten, az MNL Országos Levéltárában található.⁸ A Teleki család levéltárában található tétel feltehetően egy levélhez volt csatolva, attól azonban elválasztották, a küldés körülményeiről így nem tudunk semmit.

A prédikáció textusa az Énekek énekéből való (2, 2): „Mint a lilium a tövisek közt, olyan az én mátkám a leányok közt.” A textus után következik – bár sem a főszövegben, sem a lapszélen nem nevezi meg – az *exordium*, amiben a szerző az anyaszentegyház történetében

⁶ A B. M. monogrammal jelölt szerzőt azonosította: LUFFY Katalin, *Gyulafehérvári beszédek 1674-ből* = „... mint az gyűlölczös és termett szőlőveszszöc ...” *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, Bp., 2010, 188-195. (Az idézet a Kolozsváron őrzött kézirat 58. oldaláról való).

⁷ Szenci Molnár Albertnek a reformáció 100. évfordulójára készített jubiláris prédikációjából idézi: GYŐRI L. János, *Reformáció, mártírológia, exemplum* = Gy. L. J., *Református identitás és magyar irodalom, Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2015, 207.

⁸ MNL OL Teleki-család lt., P. 658.

tekinti át a mártíromság példáját. Hatásos a „vérnek mezeje vala” anafora, ennek segítségével a Káin által meggyilkolt Ábeltől indítva, a zsidók egyiptomi fogságát és a Jezabel által meggyilkolt próféták történetét felidézve a római császárkor keresztényüldözései, a bethlehemi gyermekgyilkosság vezetnek el Krisztus áldozatához: „Vérnek mezeje vala akkor, mikor az mi üdvösségünknek Coronája az Úr Jesus *Christus* a Sidóktól kegyetlen halállal megöleték.” A bevezetés az aktuális hazai helyzetre is utal: „De hogy közelebb szóljak, vérnek mezeje ma az Istennek Anyaszentegyháza, a mi édes nemzetünkben, amelyet keserves fülekkel hallunk mindennap.” Bár a szöveg forrására nincsen utalás, bizonyára egy olyan mártírkönyv adhatta a felsorolás alapját, amelyben a keresztény mártírok mellett az Ószövetség vértanúi is megjelennek.⁹ Az 1666-ban írt, de csak 1668-ban megjelenő hitvitázó művében is „a Biblia világából az intézményesült egyház történetébe átlépve Szöllősi Mihály – a korszakolás bullingeri hagyománya nyomán – az egyház történetét az egymást követő üldöztetések láncolataként ábrázolja. Az első tíz üldözés a római császárok alatt ment végbe.”¹⁰

A szerző az Igét két részre osztja, majd részenként magyarázza (*partitio, exegesis*). A prédikáció következő – jelölt – része a tudomány, tanúság (*doctrina*), aminek a lényege: Krisztus Anyaszentegyházát üldözői sem tudják elnyomni. Ezt különféle okokkal (*rationibus*) erősíti meg. A tanúság hasznai (*usus*) közül hármat használ a szerző: az elsőt nem nevezi meg, a második a rettentés (*admonitio*), a harmadik a vigasztalás (*consolatio*).

A korszakkutatás régóta hangsúlyozza, hogy a mártírium kérdésével összekapcsolódhat az apokaliptika és a jegyesi misztika. A vizsgált prédikációban ugyan a Jelenések könyve nem jelenik meg, azonban az Énekek Énekéhez kommentárt író Clairveaux-i Bernátra visszamenő jegyesi misztika megfigyelhető. A világi hatalmasságok által üldözött, szorongatásban és keserűségben is kitartó hívek biztatására szolgál a jegyesi misztika édessége, mely ellentétpár (*keserű – édes*) gyakori szervezője a kor puritán szövegeinek.¹¹ Ezekkel rokon „az Énekek Énekéből származó *tövis – lilium* ellentét is, hiszen az ikonográfiában a tövis a szenvedés

⁹ Jean Crespin mártírkönyve például „az apostolok Nero császár idejében elszenvedett vértanúságával kezdve Julianus Apostata császárságával bezáróan, 361-ig tíz korszakra bontva írja le a keresztények üldözését”, majd külön alfejezetekben a törökök európai hódításait írja le: P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert meg nem valósult Martyrologium fordítása*, *Studia Litteraria*, 2012/3-4, 116–117.

¹⁰ GYÖRI L. János, *Apológia és mártírium a kora újkori református gondolkodásban (Szöllősi Mihály elfeledett Martyrium historicuma 1666-ból)* = Gy. L. J., *Református identitás és magyar irodalom ... i. m.*, 221.

¹¹ GYÖRI L. János, *Mártírium, puritanizmus, retorika (Két XVIII. századi magyar református prédikációs kötet tanulságai)* = Gy. L. J., *Református identitás és magyar irodalom ... i. m.*, 183.

jelképe, a lilium pedig paradicsomi virág, a tisztaság és a fény szimbóluma s egyúttal Krisztus-szimbólum is. Mindezek a jelentések a mártírium fogalmában találkoznak.”¹²

(A szöveg átírása)

Textus contionis: *Canticorum 2.2*

Ut lilium inter spinas, ita est amica mea inter filias.

Az Istennek Anyaszentegyháza az eő kezdetitől az ő fundaltatásától fogva gyakrabban vérnek mezeje volt, ugyanis vérnek mezeje vala akkor, mikor az ártatlan Abel az eő kegyetlen atyafiától a Caintól megh öletik, Gen. 7.8. , akinek ártatlan vére még ma boszszu állást kiált, Heb. 12.24. Vérnek mezeje vala akkor, mikor az Izrael népe az Aegyptomi kemény fogságnak igáját viszelvén, nagy kegyetlenséggel kényszerítették vala szolgálni. De az mi leg nagyobb, minden (ő) fiu/a magzattyát Pharao parancsolattal a folyó vizébe vették vala, Exod.1.22. Vérnek mezeje vala akkor, midőn amaz istentelen Jezabel az Úrnak Prophetáit fegyverrel megh ölette vala, a melyről keservesen panaszkodik az Illyés Propheta. Reg. 19. Uram, a te Prophetáidat megh ölték, a te oltárodatt el rontották, én maradtam egyedül, és az én lelkemetis halálra keresik. Vérnek mezeje vala amaz tíz imperatorok alatt, Nero, Domitianus, Trajanus, Adrianus, Severus, Maximianus, Decius, Valerianus, Diocletianus, Galerius, akik az egész földet vérrel be töltötték vala. Nero olyan parancsolatot adott vala ki s olyan edictumot, valaki magát keresztnek vallya, mint megh esküt ellenségük feje vetetik. Vérnek mezeje vala akkor, mikor amaz dühösködő Herodes levágata az Bethlehembeli gyermekeket Mat. 2.16. (91.b.) Bezzegh sok édes anyák kesergették akkor az eő édes magzattyokat, akkor tellyesedett megh, amit megh mondott volt az Úr Jeremias által, 31. Az Rachel siratván fiait nem akar vigasztalást venni, mivel hogy az eő fiai nem valának. Vérnek mezeje vala akkor, mikor az mi üdvösségünknek Coronája az Úr Jesus Christus a Sidóktól kegyetlen halállal megh öleték. De hogy közellyeb szólyak, vérnek mezeje ma az Istennek Anyaszentegyháza, a mi édes nemzetünkben, a mellyett keserves fülekkal hallunk mindennap. De jóllehet az Istennek Anyaszentegyháza az eő kezdetitől fogva vérnek mezeje volt, mégis mindazonáltal soha anynyira el nem hagyattat az eő fejétől, hogy tellyességgel el nyomattatott volna, jóllehet az eő külső virágzó állapotában megh bántatott, hanem az miképpen a lilium az ártalmas tövissek

¹² Uo., 185.

közöttis megh marad s felnő, így ez is az sok veszedelmek, az sok üldözések mint anynyi ártalmas tövissek közöttis megh maradott, ut in textu declarat Salamon.

Summa. Salamon in persona *Christi* conscribit conditionem et sortem sponsae v. Ecclesiae *Christi*

Partes duae

1.Describitur per similitudine: ut lilium inter spinas,

2. Similitudo applicatur, sponsa v . Ecclesia *Christi*: Ita est amica mea inter filias.

(...)

(92.a) Exegesis per quaestiones

1. 2. Christi Ecclesia comparatur lilio, (...) propter convenientiam similitudinem 1. Az liliom feje, avagy lángozó szín, amellyel jelentetik az Jesus Christus Úrnak az eö Ecclesiájára való hintése az eö keresztiben való részesülése az eö igasságának s ártatlanságának közösülési. 2. Az liliom jó szagú, amellyel jelenti a Sz. titok ajándékinak első zengéjét/sit. 3. Az liliom gyenge, az jelenti az lágy és békességes tűró szívett, 4. semmi sincsen szeb és gyönyörűségeseb az liliomnál, így nintsen semmi szeb és gyönyörűségeseb a Jesus Christustus Ecclesiájánál. Cap. 1.15. Íme szép vagy én mátkám, felette igen szép vagy, a te szemeid olyanok mint a galambnak szemei, Innét mondgya Sz. Dávid Psal. 133.v.1. Íme melly igen jó, és melly gyönyörűségeseb dologh, az atyafiaknak edgyességben való lakások. 5. Semmi nintsen a liliomnál tisztáb és fejéreb a virágok között, így nincsen semmi tisztáb és fejéreb a Jesus Christus Ecclesiájánál. Cap. 6.v. 6.7. Az én egyetlen edgy galambomat, az én szépemet, ki az eö anynyának egyetlen edgye, és az eö anynyának szerelmesse, mihelt a leányok megh láttyák, boldognak mondgyák ötet a királyné aszszonyok, és ágyasok ditsérik ötet mondván: Kitsoda amaz, aki úgy láttatik, mint egy hajnal, szép mint az hold, tiszta mint a Nap, rettenetes mint a sok zászlós tábor. Nem is tsuda az, hogy illyen szép a Jesus Christus Ecclesiája, menyaszszonya, mert önnön maga az vőlegény az Úr Jesus Christus, adta azért eö magát, ki ontotta az eö vérét, és azzal megh tisztította Eph. 5. 25.26.27. 6. Nintsen a virágok között tenyészöb az liliomnál, mert a mint írják, egy gyökérről ötven gyökéris származik, tenyészövé teszi penigh aszt az egek harmattya, a Napnak melegsége, és a földeknek kövérsége (92.b.) Így nintsen a Jesus Christus Ecclesiájánál tenyészöb mert régente tsak Jerusalemba vala plántáltatva, de az Apostolok az Isten igéjének és tsuda tételeknek harmattyaival megh öntözve és az igasságnak napja az Úr Jesus Christus lelki életét adva beléje, nagy meszsze ki terjedtek az eö Ecclesiájának gyökerei, úgy hogy egy napon is Pünkösd napján három ezren térnek meg Act. 2.41. Szöt mikor el küldé az eö tanítvánit hogy hirdessék az Evangéliumot minden teremtet állatnak, akkor az földek határiban nagy meszsze ki terjed. 7. Aligh vadgynak magassab az liliomnál a virágok között,

így nincsen magassab az Jesus Christus Anyaszentegyházánál, úgy mint a ki nagy kősziklán építetett, akin még a pokolnak kapui sem vesznek előtt Matt. 16.18. Te vagy Péter és ezen az kősziklán építem fel az én Anyaszentegyházamatt, és a pokolnak kapui sem vesznek azon diadalmatt. 8. A liliom a mezőn a holott a kövér ökrök őriztetnek, félelmes azoknak és lábokkal és fogokkal hogy meg ne sértsék, így az Jesus Christusnak Ecclesiája, hívei az eö gyengeségekben, nem csak meg (...) hanem ugyan nyomorgattasok és erőszakot tesznek rajta az Básán bikái. Psal. 22. 13.14. Környül vettenek engemet sok bikák és az Básánnak erős bikái megh környékeztenek engemet. Eltátották én ellenem az eö szájokat, mint a ragadozó és ordító oroslán. Amos 4.1. Hallyátok megh eszt a beszédet is, Básánnak ünői, kik Samaritanak hegyén vadtok, kik nyomorgattyátok az szegényeket, kik rongálytátok a szükölködőket. 9. A liliom a hegyeknek záporitól könnyen le nyomatik és be sárosodik, de az Nap az ő sugárral megh illetve ismét fel támad. Így az Jesus Christusnak Ecclesiája e világnak záporitól gyakran szinte lenyomattatik, de az igazságoknak napja az Úr Jesus Christus megh illetve fel támaszttya.

(93.a) Inter spinas: Quid spinae, Vadnak ket artalmas tövissek, a mellyekkel a Jesus Christus Ecclesiája az eleitől fogva sebesítettett, de még mais sebesítetik; edgyik az Kegyetlenség, másik az Eretnekség. A Kegyetlenség megh az (Isten) Anyaszentegyház első virágzásában el kezdetek, mert az Sátán, a mi esküt ellenségünk, az igaz ember nemzetett ott megh ölé, úgy anynyira, hogy ha a mi lelkünknek orvossa el nem jön vala, el kell vala vesznünk, mais fen vadgyon ez az Sátánnak kegyetlen foga, és az eö tagjai által valóban gyakorollya. A másik tövis az Eretnekség, amelly veszedelmeseb az elsőnél, mert az tsak az testet sebesíti megh, de az még az lélekreis be hat, s anynyira vadgyon ma ilyen tövis, hogy az Jesus Christus búzája, Anyaszentegyháza aligh látass(tt)ék közöttük. Ugyan anynyira, hogy majd kételkedhetnék valaki az Isten ígéreti felől, mellyet Ábrahámnak tött vala (-). Úgy megh szaporítom a te magodat, mint az egek csillagát, (...) valami képpen az egek csillagi az földek határiban mindenüt láttatnak, így az te magodis, s hol vadgyon (...) szót inkább ezzel ellenkezött látunk.

Ita est amica mea: Intelligitur Ecclesia Christi, et qui credunt in Christo, (-velut?) autem sponsa. Mert valamiképpen az Vőlegény az Menyaszsont valami jedgyel szokta el jedezni, így az Jesus Christus az eö Anyaszentegyházát el jedzette eö magának az eö életét azért (...) és drágalátos vérét ki ontotta. Joh. 10.15. Az én életemet adom az juhokért.

Inter filias: Intelligimus (...) illis sponsae Christi (...) ipsius, imo amicae Christi inter illos ita (...) lilium inter spinas.

93.b) Doc. Az Isten Anyaszentegyházának üldözői soha az eö kegyetlenségeket vég képpen s az eö (...) szerént ki nem önthetik, vele soha az Isten Anyaszentegyházának üldözői úgy elő

nem mehetek dolgokba, hogy telylyességgel el nyomják az istennek Anyaszentegyházát, (...)

2. Ut lilium inter spinas, ita (...) Hamar peniglen a lilium noha ártalmas tövissek között vadgyon, s azoktól (-)tetik, de ugyan le nem nyomathatik, hanem fel nő, Sic et Ecclesia Christi.

Ratin.

(...)

8. Persecutores Ecclesiae Dei, a kik az népnek vérét szomjúhozzák, de meghidgyék/tudgyák/tegyék aszt, hogy Christus Caput Ecclesiae suae, meghrontya vas veszsővel, és mint egy cserepet meghtöri őket. Psal.2. Az Daniel Pro(pheta) 12 (-6) (...) lelvén az Isten Anyaszentegyházának az Anti-Christus igája alatt való nyomorúságát, asztkérdi a férfiútól, a ki gyolcs ruhába öltözött vala, mikor leszen vége e csuda dolgoknak, a férfiú a gyolcs ruhába öltözött vala, megheszküszik az örökké élő Istenre, hogy ideigh, időkigh és az időnek feléig, és minek utána el végezik a Szent népnek erejének rontását, mindezekel végeztenek. (...) Az Úr Isten az eő népét anynyira engedi sanyargattatni, üldöztetni az Anti-Christus alatt, míghéppen minden ereje el rontatik, minden ékessége el kell=kel, (...) Fejérest? Nem (...) semmi elől járója nem lesz/en, akkor kell=kel fel asztán az Úr Isten az eő népének szabadítására, s az Anti-Christusnak meghrontására, eszt peniglen az eő népének szabadítását, hogy ne tegyen emberi erő által, hanem egyedül csak ő neki tulajdinitásék. De azért minden Isten Anyaszentegyházának üldözői, kik az Isten Szent városát tapodgyátok, és az ő örökségét pusztítjátok, eszetekbe vegyétek, hogy az ártatlan vér kiált fel az boszszú (94.b) állásra, s bizony boszszút is áll rajtatok az ő népe véérért az boszszú állóknak Ura, s jaj, ki nehéz (...) az ösztön ellen rúgódoznotok, így cselekszik vala a Szent Pál Apostol is, mikor az Isten Anyaszentegyházának üldözője vala, de mikor Damascusba akarna menni, hogy ott az igaz tudománnak követőit meghfogná, menynevi világosság veszi nagy hirtelenséggel környül, és aszt mondgya Jesus neki: Saul, Saul, mit kergetsz engemet, nehéz neked az ösztön ellen rógódoznod, Act.9(5) (--...)

Nem áll az Úr ő rajtok boszszút, mert mire jó állapot mindenekbe jó (...) vadgyon(?), miat(?) a (...) fa úgy virágozik, az Istennek hívei penigh üldöztetnek, kergettetnek, és mindeni/ek előtt gyűlölségbe vad(to)k(?) Reg(?) Megh felel erre a Szent Dávid Pro(pheta) Psal.37.1.2. Ne boszszankodgyál mert mint a fű hirtelen ki vágattatik, és mint a zöldellő fű, meghszáradik v.35.36. Láttam el hatalmazott hitetlent, és hogy a(z) fel fuvalkodott mint a kiterjedett zöldellő fa. De el múlik, és íme, nem vala, keresem ötet és meghnem találok. Illyen azért minden virágzó állapottyuk azoknak, csak ideigh valók, s mint az füst, semmibe mennek, és valami képpen a halak az vízben horoggal fogattatnak megh, akképp azok a jó s virágzó állapot által készítetnek, s alkalmatosság(...) adat(...) mind i(ly)en jóknak bősége, hogy mint valami horogh

által megh fogassanak, és az örökké való veszedelembé vettetik, az Istennek népe peniglen jóllehet nyomorgattattak, de boldog lesz az ő ki menetelek, mert Rom.28 a kik szeretik az Istent, azoknak mindenek javukra szolgálnak, nem szükség azért a kegyes lelkeknek ezen megh háborodni. (95.a)

Usus secundus. Admon.

1. Er. Ne háborodgyék fel a szívünk, ne essünk kétségbe az Isten megh szabadításának eljövetele felől, mert bár zúgjon az tenger, bár hánykódogyanak az habok magassan, de csak mind semmik az (...) és csak (...)veti ezeknek (...) had tanátskozzanak e földeknek Királyi és a Fejedelmek, had gyűllyenek az Istennek (...) ellen, de megh haragudván az eő vas vesszővel (...) rontya őket. Emlékezzünk megh arról, a mit Idvezítőnk mond az eő tanítványinak Joh. 16.33. E világon nyomorúságtok lészen, de bízzatok én megh győztem e világot. %v. 20. Bizony bizony mondom néktek, sírtok és jajgattok, e világh penigh örül. Ti penigh szomorkodtok, de a ti keserűségetek öröme fordul. % Per multas (-)

2. Békességes bírók legyünk azokban, és ezekért a Jesus Christus Ecclesiájától magának (...) el ne (...) Heb.10.36. Mert szükséges nektek a békességes tűrés, de hogy minekutánna Istennek ígérteit¹³ tseleked(-)gyék el vegyétek az ígérteit. Mindenkoron elménkben legyen Idvezítőnknek amaz mondása Matt. 10.38. A ki fel nem veszi az eő keresztét, és úgy nem követ engemet hátul, nem méltó én hozzám, ha azért méltók akarunk lenni a Jesus Christushoz az ő tagjai, vegyük fel a mi keresztünket, legyünk békességes tűrők és úgy kövessük őtet (95.b)

Quaestio. Mi lehet az oka, hogy ez világ az Jesus Christusnak országát, Anyaszentegyházát így üldözi s kergeti. Re. 9 Regnum Christi non est, sed hoc (...) utrique dicit(ur). Minek okáért fel kelnek a pogányok és dühösködnek hiába valókat (...) gondolnak, a földek királyi öszve gyűlnek, és a Fejedelmek tanácsot tartanak az (...) ez az eő (...) ezek azok az ellenkezések, a mellyre Isten megh mondá: Gen. 3.15. Ellenkezést szerzek a kígyók magva között és az aszszonyi állatok magva között, erről panaszkodik az Istennek Ecclesiája. Psal. 44.23. Bizonyára te éretted naponként (illetessünk) és tartatunk mint az megh metzendő juhok.

¹³ akaratát

Usus tertius. Consola.

Er. Vigasztalhatod azért azzal magadatt, istennek népe, mert ha az eő Anyaszentegyháza soha el nem fogy, semmi üldözések tehát te rajtad nem uralkodhatnak, hogy aszt az edgyességet, aszt a szövetséget, a mellyet a Christus édeset/idveset(?) szerzet, el ronthassák s hiába valóvá tehessék. Rom. 8.38.39. Sem halál, sem élet, sem Angyalok, sem Fejedelemségek, sem hatalmasságok és semmi teremtettt állatok nem szakaszthat az Istennek szerelmétől, melly vadgyon a Jesus Christusban. Jóllehet sok ugyan az Isten Anyaszentegyházának üldözőinek seregek, sok népek, nemzetségek, királyok, Császárok, a mellyekhez képest az Istennek Anyaszentegyháza csak kicsin seregh, mert tezett a ti atyátoknak, hogy adgyon nektek országott, de (ha) sokan legyenekis, ne kövessük a gonoszok(at), job mi nekünk kevesen Noéval a Bárkába mennünk, hogy sem sokakkal az özönvízben el vesznünk. (96.a) Job mi nekünk Lóthál Sodomából kimennünk, hogy sem sokakkal a kénköves köves essővel el vesznünk, ne rettenynyünk s ne ilyedgyünk megh azért üldözőink sokaságától, hanem azzal vigasztallyuk magunkat, a mivel Elisaeus, ki midőn a S()beli király kergetne, környül vevék a várost a hol vala, reggek ki megyen az Elisaeus szolgálja, megh láttya az sokaságott, s aszt modgya az ő urának: Jaj, édes Úr, mit cselekedgyünk, aszt mondgya Elisaeus: Ne féll, mert többen vadnak, a kik mi velünk vadnak, hogy nem mint a kik ő velük. Ezzel vigasztallyuk azért miis magunkat, és Rom. 8. Si Deus pro nobis, etc.

Ezekért jól megh gondollyuk, bizodalmassan tudhattyuk a Dáviddal, Az Úr az én életemnek erőssége, kitől rettegek, ha szinte tábort járnánakis az én ellenségim, nem féll az én szívem. No, azért Istennek sok nyomorúságok alá vettetett Anyaszentegyháza, ihol az igasságh, ne féll, ha egy egész világ ellened fel kel s megh esküszik, semmi sem, mert sem mind az te életednek, s mind a haláloznak nyeresége s vége a Jesus Christus, nem vehetnek erőtt a Jesus Christus országának kőfalain (...) mert mindezeknél erősebb az Juda nemzetségéből való oroslán, (...) ha penigh (...) segítséggel leszen egy az vének(?) közül az (-) és így vigasztal megh: Ne sírj, íme diadalmatt vett a Juda nemzetségéből való oroslán, etiam Domini. Ne féll, én vadgyok az első és az utolsó, és ki élek, de megh haltam vala, íme élek mind örökkön örökké, és bírok a pokolnak és halálnak kultsaival. Nálla vadnak azért azok a z kultsok, megh nyittyta az poklott az eő ellenségeinek, nálla vadnak azokis, a kikkel mi nekünk a menyországott megh nyittyta. Ki veszen az nyomorúságnak völgyéből. El törül minden könyhullatást az mi szemünkről, és amaz (...) hervadhatatlan koronát, amellyért hartzoltunk, üldöztettünk (-) megh adgya mi nekünk. AMEN.

„Mindenek felett legszükségesebb bölcsesség”

Református temetési prédikációk a Czegei Wass család tagjai fölött (1705)

Az első prédikáció 1705. Boldogasszony havának 3. napján hangzott el. Az 1705. szeptember 26-án elmondott második prédikáció címe: Unum necessarium – ahogyan a második prédikáció applikációjában fordítja – „mindenek felett legszükségesebb bölcsesség”.¹ A prédikációkat idősbik Szentjóni N. István császári lelképásztor tartotta, aki később a Görgényi Egyházmegyében folytatta lelkészi szolgálatát.²

A Wass családnak arról a két tagjáról, akik fölött a beszédek elhangzottak, nem maradt fenn sok adat. Wass György és Ágnes, az „életekben egymást szerető, s halálokban is egymást csakhamar követő két testvér szerelmetes atyafiak” szülei Wass János (1623k.–1680) és gyerőmonostori Ébeni Éva (+1681) voltak, akiknek tíz gyermekük született: közülük mindössze négy érte meg a gyermekkort. Wass György nem azonos azzal a hasonló nevű rokonával, akinek naplója – fiának írásával együtt – 1896-ban lett kiadva.³

Wass György 1668-ban született⁴ és 1703-ban hunyt el. Ami a politikai szereplését illeti, annyit lehet még róla tudni, hogy 1690-ben csatlakozott Thököly Imre Habsburg-ellenes mozgalomához.⁵ 1695-ben újjáépíttette a császári templomot, amire ugyancsak vannak egyéb adatok, azonban olyan narratív forrás, mint a prédikáció néhány részlete, nem áll több rendelkezésre: „Az Isten tiszteletiben, Szent igéjének hallgatásában, tanulásában s olvasásában való nagy buzgóság, mely arra vitte, (1) hogy minek utána az Isten az ő bujdosásának földéből, az idegen országból haza hozta, mindgyárt minden tehetségét arra fordította, hogy lakóhelyiben (Császáriban) az Istennek házat építsen, s nem is engedett addig szemének álmodást (Dáviddal, Psal. 132,4) míg azt szép toronnyal, tisztességes szép harangokkal és minden egyéb szép és szükséges alkalmatosságokkal, egy szegig el nem készítette, úgy anyéra, hogy maga addig tisztességes szép családival egy alávaló házban nyomorgott, maga házának építésére csak elméjét sem fordította, hanem az után, minek utána ezt mindenképpen szépen elkészítette, (2) hogy nem csak templomot épített, hanem amellettt tisztességes parochiát is, praedicator házat,

¹ Az OSZK-ban őrzött kézirat nyilvántartási száma: Oct. Hung. 422.

² Köszönöm Ősz Elődnek (Kolozsvár), hogy még publikálatlan lelkészi adattárának vonatkozó részét velem megosztotta.

³ *Czegei Wass György és Wass László Naplói 1659–1739*, közli NAGY Gyula, Bp., 1896 (MHHScript. XXXV. Magyar történelmi évkönyvek és naplók, 3).

⁴ TORMA Károly, *Czegei Wass János feljegyzései*, Századok, XXII(1888), 350.

⁵ *A Wass család cegei levéltára*, VALENTINY Antal oklevélkivonatait felhasználva tanulmányokkal és jegyzetekkel közzéteszi W. KOVÁCS András, EME, Kolozsvár, 2006, 56–57.

minden szép alkalmatosságával, kiben legelsőben engemet, Christus méltatlan szolgáját hozatá és állítá, maga tulajdon költségéből álló tisztességes fizetésre, és az időtől fogva haláláig úgymint kilencedfél esztendők forgása alatt az ő lakóhelyiben velem együtt szolgálta Istent ebben az házban, avagy tiszt. templomban, nagy buzgósággal, mikor szokott nyavalyája engedte”.

Wass Ágnes 1670-ben született, később losonci Bánffy Mihály felesége lett. 1703-ban röviddel bátyja előtt halt meg, holttestét a görgényi várba szállították. Mindkettőjüket „illendő szép pompával lehozattatván” a császári templomban temették el. A halálozás és a temetés között eltelt viszonylag hosszú idő nem szokatlan a korban, amit magyarázhatunk járvánnyal vagy a Rákóczi-szabadságharc hadműveleteivel.

Mindkét munka rövid bevezetéssel kezdődik, melyekben a prédikáció elmondásának a körülményeit mondja el a szerző. Ezt követi a prédikációban a *Tudomány*: „**24** Széles ez világon minden értelemnek, bölcsességnek és tudománynak felette legnagyobb és szükségesebb értelem, tudomány és bölcsesség az, hogy az ember még az eő jelen való világi életébeli állapotjából, bizonyosan eszibe vegye s megismerje azt, hogy eő holta után nem vész el, hanem minden bizsonnyal idvezül. Isten adgya ezt előnkbe a jelen való leczkében, midőn szánakozva panaszkodik, és feddőzik eő F? népére hogy ez az mindenek felett legszükségesebb bölcsesség nincsen benne, az az hogy semmi **25.** és tudgyák az Istent (Jakab 2, 9)”

Az első prédikáció rászabása nagyrészt arra épül, hogy Szentjóni a testvérpár nyomorúságait ecseteli (korai árvaság, köszvény), majd György kegyes életének a jeleit sorolja fel (templom és prédikátorház építése). Ágnes hasonlóan szenvedett az árvaságtól, de Bánffy Györggyel kötött házassága is – férjének betegsége miatt – szenvedést hozott a számára.⁶ A második prédikáció rászabás részében pedig a szabadságharc viszontagságos időszakára történik utalás – hasonlóan az erdélyi fejedelemség majd két emberöltővel azelőtti prédikációihoz: „mostan fennforgó, édes nemzetünket az emésztő fegyver által naponként fogyató, s országunkat pusztító nagy zűrzavar elől” (31).

Az *ususok* közül a második prédikáció kettőt használ: a tanítót és a cáfolót. Ez utóbbi egyaránt szól a más valláson lévők és az istentagadók ellen, ami a korabeli egyházpolitikai viszonyokra is betekintést enged: „Feddi ez tudomány azokat az embereket, kik ez szív élesztő és idvességes Tudománynak ellene tanítanak, mineműek a Páplisták, Sociniánusok, Árminiánusok etc. (II.) Mi közöttünk azokat, kik soha azon nem igyekeznek, hogy holtok után

⁶ Megjegyzendő, hogy férjét a temetési prédikáció néhaiként említi, más források szerint 1704-ben még élt. Vö. *A Wass család cegei levéltára*, i.m. 57.

való állapotokról. i.e. idvességekről bizonyosok lehessenek, hanem avagy csak úgy élnek, mint Atheusok, Isten nélkül valók.” Ezért is hasonlíthatja a szerző mindkét prédikációban az elhunytakat Josiás királyhoz, „akinek nem engedé (mint régen Josiás királynak (2Kir 22,40), hogy meglássák ezt az nagy gonosz (...) mi ma szomorúan látunk és hallunk, hanem amint mondám, oly szép csendes halál takarítá el őket, hogy az eő halálok igazáiban mondattathatik csendes álomnak és aluvásnak, mint halálnak.” A bibliai mitizáció tehát – ha nem is nagy mértékben – működik.⁷

Különleges a szöveg abból a szempontból is, hogy a vártnál ritkábban bukkannak fel benne más művekből kölcsönzött vendégiszövegek,⁸ bár részletes forrásvizsgálatra nem volt még lehetőségem: „Bizony jobb volt volna, ha soha nem születünk volna, vagy ha immár születünk, szaporább volna az has istenű epicureusokkal csak azt mondanánk: Együnk és igyunk, mert holnap meghalunk. Mint ugyan ott az Apostol (uo, 15, 32) hozza elő: Omnis (enim) actio certa fine suscipitur et terminatur. Ezen a világon minden cselekedetünknek bizonyos végének.” Az epikureusok idézése gyakori a kor kegyességi műveiben, bár szokottabb az, hogy a sztoikusok, a fáraó, Saul és az epikureusok négyes alternatívájának a motívumaként.⁹

⁷ Graeme MURDOCK, *The importance of being Josiah: an image of Calvinist identity*, *Sixteenth Century Journal*, 29(1998), 4. szám, 1043–1059.

⁸⁸ Vö. MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás a 17–18. századi prédikációkban*, Bp, 2010 (Források tükrében)

⁹ KECSKEMÉTI Gábor, *Latin humanizmus és anyanyelvű publicisztika egy 17. századi kálvinista prédikációban*, *Itk*, 115(2011), 257.

Szövegeközlés (részlet)

Applicatio (első prédikáció)

Végezetre, hogy az én együgyű elmémet s beszédemet fordítom az előttünk gyászos koporsókban fekvő, lelkekben már megboldogult két szerelmes atyafiakra, amaz régi tisztességes (...) még ma is fénylő Vas familiának két meghervadt ágaira, és meggondolom az eő világi életet, nem egyébnek, hanem csak nagy nyomorúságnak tanáлом, úgy annyéra, hogy akár Kús a mennyei szentek közzül, azt mondhatja méltán ma ő felőlök is: Ezek azok, akik jöttek az nagy nyomorúságból, és megmosták, s megfejeztették az ő ruhájokat a Báránynak vérében etc.

Elsőben is, ha meggondolom néhai jó Uramnak T. N. Czegei iffiabbik Vas György úrnak világi életét, igazán nem egyéb, hanem csak nagy nyomorúság volt. Mert mindjárt még éretlen iffiúságában (nem csak az, hogy édes szüleitől megfosztatván, árvaságra maradt) hanem annak felette, amaz ember kínzó, s orvos doctorokat szégyenítő kínos nyavalya is, a köszvény, annyéra elfoglalta s gyötörte tagaiban, hogy méltán mondhatta (amint gyakran mondotta is Sz. Jób Pátriárkával: Oh miért ad Isten világosságot az ilyen nyomorultaknak és életet a megkeseredett szívű embernek! (Jób 3,20) Avagy miért adta Isten annak a férfiúnak az világot, akinek élete elrejtett? (ibid. v.23) és kit az Isten ugyan bekerített, avagy (...) nyomorúsággal? Mely dologban magam vagyok bizonyosság, ki esztendő forgása alatt az boldog emlékezetű Úrnak szárnya alatt laktam, kegyes patrocíniumával éltem, Istent velle edgyütt szolgáltam, és az ő sok keserves kínait láttam. Sírásit jajgatásit szomorú szívvel hallottam. De mind azok az eő lelkének nem ártottak. semmit sem.

Megmosta s megfejeztette az ő ruháját az Bárány Úr Jesusnak drága vérében, **16.** Ezt pedig bátran mondom: Jesus Christusban fundáltatott idvezítő igaz hitének sok szép jeleit láttam, s tapasztaltam, mellyek ezek, többi között, (1) Az Isten közöttünk lévő Ecclesiáinak szegénységeken s fogyatkozott állapotokon való kegyes bánat, a fölött való panasz, és azoknak a fogyatkozásoknak megorvoslásával, tisztességes emberekkel gyakorlatossággal való értelmes és helyes szép discursus, melyből úgy vöttem eszembe, hogy ha tisztsége volt volna reá, meg is orvoslotta volna. (2) Az Isten tiszteletiben, Szent igéjének hallgatásában, tanulásában s olvasásában való nagy buzgóság, mely arra vitte, (1) hogy minek utána az Isten az ő bujdosásának földéből, az idegen országból haza hozta, mindgyárt minden tehetségét arra fordította, hogy lakóhelyiben (Császáriban) az Istennek házat építsen, s nem is engedett addig szemének álmat (Dáviddal, Psal. 132,4) míg azt szép toronnyal, tisztességes szép harangokkal és minden egyéb szép és szükséges alkalmatosságokkal, egy szegig el nem készítette, úgy annyéra, hogy maga addig tisztességes szép családival egy alávaló házban nyomorgott, maga

házának építésére csak elméjét sem fordította, hanem az után, minek utána ezt mindenképpen szépen elkészítette.(2) hogy nem csak templomot épített, hanem amellet tisztességes parochiát is, praedicator házat, minden szép alkalmatosságával, kiben legelsőben engemet, Christus méltatlan szolgáját hozatá és állítá, maga tulajdon költségéből álló tisztességes fizetésre, és az időtől fogva haláláig úgymint kilencedfél esztendőök forgása alatt az ő lakóhelyiben velem együtt szolgálta Istent ebben az házban, avagy tiszt. templomban, nagy buzgósággal, mikor szokott nyavalyája engedte, s nem is volt nagyobb gyönyörűsége annál, mint mikor az eő szép családi-**17**val együtt az Úrnak napján, elől megyen ala az Úrnak házába nagy örömmel. (3) Kegyes buzgóságának nem utolsó szép jele volt az is, hogy jeles innepekre készülő napokon (...) folytatta szerető atyafiaihoz, s környülünk lakó jóakaróihoz híván eőket az innep napokra, hogy atyafiúi nagy szeretettel azokkal edgyütt istent szolgálván, innepelhessen, nem tobzódással, hanem isteni buzgósággal etc. De miért számlálom én az ő hitinek és isteni buzgóságának szép jeleit? (m. sokra terjedne az, ha mind elő akarnám számlálni) holott maga az irgalmas Isten egy summában eléggé megdicséré s meg is tisztelé azt eő benne, mikor eőt ez nagy zűrzavar előtt szép csendesen eltakarítá, s nem engedé (mint régen a kegyes Josiás királynak) hogy meglássa szemeivel azt az nagy (...), amelyet mi látunk ma, és kóstolunk.

II- Ha meggondolom az ő testvér szerető hugának is M. T. N. Vas Ágnes asszonynak világi életét, ez is igazán nem egyéb volt, hanem csak nagy nyomorúság: Mert im mingyárt 8 esztendőös neveletlen gyermekségében édes szülőitől gyámoltalan árvaságra maradván, mások tutorsága alá kele, és ott neveltetett nem kevés sanyarúsággal, mind addig, míg a tisztességes házassági időt elérte, és néhai T. N. Losonczy Bánffy Mihály úrnak házasságra kiadatott. Kivel való házassága (oh szomorú jaj!) nem házassági öröm, hanem egészen keserves szörnyedés volt. Mert csak hamar eöszvekötések után Isten szerető férjét a nyomorúságnak ajtójába vetvén, ott minden tagaira nézve ugyan megtört, mely miatt élete el is végeztetvén eő így mind gyámoltalan özvegységre maradván, gonosz akarói annyéra terhelék árva özvegységét, hogy azt mondhatom, hogy kop-**18** porsójába is siralommal szállott miattok. De mind azok is az ő lelkének nem ártottak semmit, m[ert] megerősítette a Bárány Úr Jésus Christusban fundáltatott idvezítő igaz hittel, Istenbe megtelepedett bizonyos bizodalommal minekokáért vagyon ő is lelkire nézve az ő szerető testvér bátyjával edgyütt mennyben az Istennek királyi széki előtt amaz győzedelmeseknek szép seregében, kikkel együtt eő is azt kiáltja szüntelen: Az idvesség a mi Istenünktől vagyon, aki a székbén ül, és a Báránytól.

Azért immár 3szor fordítom szómat ti reátok, megkeseredett személyek! Elsőben is te reád, Istennek megkeseredett szolgája, amaz tisztességes régi Vas familiának még fenn álló egyik ágára, T. N. Vas Daniel, nekem jó Uramra; és azt mondom: Vayon ugyan méltó okod a

sírásra, mert előtted gyászos koporsókban fekszik tisztességes jeles familiádnak két szép meghervadt ág, szerető testvér Bátyád és Nénéd. De kérlek, sírással magadat ne törjed, hanem csendesen nyugodgyál meg az szabadson cselekedő mindenható Úr Istennek jó tetszésébe, ezt mondván: Eő az Úr, cselekedgyek úgy, amint neki jobbnak tetszik.

És légyen ez jeles vigasztalásod, hogy noha az Úr nagy csorbát ejtett szép nemzetségedben, de adott eő Felsége tenéked jeles szép fiakat, kik mint termő szőlő vesszők a te házadnak oldalaiban, és mint szép zöldellő olajfa ágak asztalod környül (Psal. 128), kikben felépítheti, s fel is építi a mindenható nemzeted csorbaságát, sőt az eő házának is ékes és hasznos oszlopivá is teszi. Csak féljed az Urat, és gyermekidet is (mint Istennek eörökségit (Psal. 127,3) neveljed az Úrnak félelmiben. S tégedet is megáld az Úr életedben és halálodban, s halálod után is az örök boldogságban.

Nem felejtelek el tégedet is, Istennek megkeseredett szolgáló leánya, tekint. asszo- **19** - nyom! Ki néhai jó Uramnak életében valál nyomorúságos életeknek istájpja, hűséges Dajkája, és így nem csak nyavalyás életének, hanem keserves szenvedésének is társa: Vagyon (megvallom) okod a sírásra, m. előtted gyászos koporsóban fekszik életednek párja, szíved vidámsága, szemeidnek ékes gyönyörúsége. (hogy ez mellett ne említsem szíved keserúségének nevelőjére, minden külső ingó javaidtól a praedálók által való megfosztatásodat is) (...) kihez képest méltán azt mondhatod amaz Bethlehembéli régi tisztességes asszonnnyal, a Naomival: Ne híjjatok engemet Naominak, azaz gyönyörúségnek leányának, hanem inkább Márának, i. e. keserúségnek leányának; m[ert] igen nagy keserúséggel illetett engemet a Mindenható: Gazdag valék én, mikor a Mindenható engemet az én szerelmes férjimmal edgyütt kibújdostata házamból, de üressen hozza meg. (Ruth 1, 20-21.) De kérlek (...) sírással magadat ne törjed, hanem nyugodgyál meg te is a Mindenható Urunk jó és szabados tetszésébe, maradj meg mindvégig a hitben szokott és gyakorlott tisztaságod s kegyességben, az Úr gondviselőd - hiszen?- árva eözvegységben úgy hogy bátran azt mondhatod Dáviddal: (Psal. 27, 10) Mind atyám és anyám elhagy engemet, de az Úr kegyesen hozzá viszen engem.

Végezetre fordítom már szómat te reád is, Tekint. Méltóságos, Nagyságos Úri és nemesi, felső, közép és alsó renden lévő tisztességes férfiakból és tiszta, kegyes életet élő úri s nemesi és közép és alsó renden lévő tisztességes asszonyi állatokból álló Sz. gyülekezetre! Kik az igen szomorú alkalmatossággal és Úrban kimúlt atyafiaknak ez helyben utolsó tisztességekre szép (...) felgyülekeztetek: ezt igen dicséretesen cselekedtetek, (1) m[ert] jobb a síróknak házhoz menni, **20** mint az lakodalomnak házához m[ert] jeles irgalmasságot cselekedtetek mind ez megholtakkal s mind pedig azoknak halálokon igen megkeseredett tisztességes személyekkel, annyéra, hogy azért hasonló irgalmasságot várhattok ti is az Úrtól. Azt mondom

ezért én tinéktek: ez megkeseredett személyekkel edgyütt, amint Naomi monda az ő két menyének, és Dávid a Saul testit tisztességgel el temető Jábes (...) várbelieknek: Cselekedgyék az Úr udgyan udgyan irgalmasságot tiveletek, amint ti cselekedtetek a megholtakkal, és mivelünk (Ruth 1,8; 2Sam 2, 5-6) Amen. Mi atyánk etc.

Applicatio (második prédikáció)

Eddig vagy az én együgyű beszélgetésem s tanításom, erről az idvesség matériáról. Már hogy szómat fordítsam ez előttünk gyászos koporsókban fekvő, életben egymást szerető, s halálokban is egymást csakhamar követő két testvér szerelmes atyafiakra. Amaz sok száz esztendőktől fogva fennálló, s még mostan is tisztességes hírrel fin(y)lő nagy Vas familiának két meghervadott ágaira, néhai T. N. Czegei ifjabbik Vas György Uramra és Vas Ágnes Asszonyra. Kiknek, ha világi életet meggondolom, bátran azt mondhatom, hogy szert töttenek volt ezek még az ő világi életben erre az Unum necessariumra, mindenek felett legszükségesebb bölcsességre, mellyel nem csak koporsójokig határozták Istenben való bizodalmokat; hanem azon túl is néztek hiteknek szemével, azaz elhitték azt bizonyosan, hogy amint életben az Isten szövetséges és kegyelmes Istenek volt. úgy az halálokban és halálok után is azon szövetséges Istenek lészen, és változhatatlan tökéletes igazságú ígéreti szerint. megadgya nékiek az eörök életnek boldogságát, minden bizonnal.

Melyben meg sem csalatkoztak, mert az irgalmas Isten ez mostan fennforgó, édes nemzetünket az emésztő fegyver által naponként fogyató, s országunkat 31 pusztító nagy zűrzavar elől, a szép csendes halál által, mintegy ugyan elragadá. és nem engedé (mint régen Josiás királynak (2Kir 22.40?), hogy meglássák ezt az nagy gonosz (...)) mi ma szomorúan látunk és hallunk, hanem amint mondám, oly szép csendes halál takarítá el őket, hogy az eő halálok igazabban mondattathatik csendes álomnak és aluvásnak, mint halálnak. Minek okáért bátran mondom itt is, hogy noha testek itt előttünk és gyászos koporsókban fekszenek (várván az ő nyugodalmoknak helyit), de lelkek (...) a mennyei bódogságba eörvend.

Mivel hogy láttam Jesus Christusban fundáltatott hiteknek szép jeleit, melyeket mi szükség (...) számlálnom, holott csak mostan igen bölcsen és ékesen számláltátok azok elő, a ti hallástokra. Azt mondom azért nektek az eő koporsójok mellett siránkozó tisztességes személyeknek, megkeseredett atyafiaknak, nem illő, hogy eő rajtok mód nélkül siránkozzatok, hanem hogy lelketeket a (...) tőrésnek által bírván, ezt mondgyátok Dáviddal: megnémulok, nem szóllok, mert tudom, hogy mindezeket az Úr cselekedte (Psal 39)

Nevezetesen, tenéked szólok, Tekintetes Asszonyom! Ki valál életében néhai Tekintetes jó Uramnak szerelmetes házastársa, keserves nyavalyájában igazán dajkája, s szenyvedésének társa. Sírással mód nélkül magadat ne törjed, hanem több vigasztalásid között, ez így legyen jeles vigasztalásod: hogy noha a bölcs Isten, mint irgalmas atya, mikor szeretett férjedet terhes nyavalyájával meglátogatta, tégedet is megostorozott, mivel kevés, igen kevés világi gyönyörűségedet élhetted mellette az házassági Sz. szövet-**32**-ségben. m[ert] valamikor szokott nyavalyáját (a köszvény) miatt való keserves fájdalmat láttad, siralmas jajgatásit hallottad (magam tudom. s láttam, mivel olyankor gyakran ott forgottam) mint az éles tör, úgy járják vala azok által szívedet, mely miatt könnyhullatásiddal ásztattad szomorú orczádat, s gyakrabban álom nélkül töltötted el éjtszakáidat, és így te is szerelmes férjeddal edgyütt szenyvedtél s mégis véle való házassági szövetségedet soha nem bontottad, hanem hozzája való igaz hűségedet mindvégig állhatatosan megtartottad. Melyet minden bizonyal kegyelmes tekintetbe veszen az Úr, és árva özvegységében kegyelmesen gondodat viseli, úgy hogy bátran azt mondhatod Dávidal: Ha az én atyám, és az én anyám elhadnak engemet, az Úr hozzá veszen engemet. (Psal. 27,10) Amen!

Az Úr ezeket írja bé lelke által szívetekbe, és készítsen el bennünket fejenkint a boldog kimúlásra! Amen! Mi atyánk etc.

Újabb eredmények két kézirat os bölöni prédikációskötet forrásvizsgálatában

(Sárosi János temetési prédikációinak forrásaihoz)

Bölöni Pap Ferenc Halotti prédikációi címen található a marosvásárhelyi Teleki Tékában az a prédikációgyűjtemény, amely a székelykeresztúri Unitárius Kollégiumból került mai őrzési helyére.¹ A vaskos kötet több kéz írása, a halotti prédikációkon kívül egyéb szövegeket is tartalmaz. A prédikációknak azt a terjedelmesebb részét vizsgáltam, amelyik azonos kéz írásának tűnik; az első szövegegység 1697–1709 között keletkezett, a harmadik egységet külön címlap vezet be, amelynek felirata: „Anno 1707. Másodsor jövén Bölönben Papságra, pro Salutatione primae volt Textusom”.² A kézirat ismertetői úgy vélték, hogy: „a nevek alapján úgy tűnik, nem unitárius kézirat, talán református lehet.”³ Ezzel szemben viszont ebben a kötetben több olyan utalás van, ami alapján a kötet unitárius eredete megerősíthető.

A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban őriznek egy másik, szintén Bölönben, „alkalmatosságok szerént” íródott, azaz alkalmi prédikációkat tartalmazó kézirat os kötetet (*Prédikációk vázolata*), amiben gyakran föl van jegyezve a prédikációk elmondásának a napja az alkalom mellett; ezek a bejegyzések szinte diárium jelleget adnak a kötetnek.⁴ Szépen rajzolt címlapja 1696 júliusában kelt, de az 1700-as évek elejéről is tartalmaz prédikációkat és imákat.⁵ A két kötet között tehát időbeli átfedés van. Kézírásuk megegyezik, tartalmuk hasonló, részben azonos szövegrészeket is tartalmaznak. Úgy tűnik, hogy elsősorban gyakorlati szempontok (temetési prédikációk, illetve egyéb alkalmak) indokolták, hogy a kéziratokat két külön kötetbe kötötték be.⁶

¹ Jelzete: Ms0634.

² Ms0634. 489. (A továbbiakban is a kézirat jelzetszámára és oldalszámára hivatkozom. Az idézett szövegek helyesírását egységesítettem és a maihoz közelítettem.)

³ *A székelykeresztúri kéziratok katalógusa* (kézirat a Szegedi Tudományegyetem Magyar Irodalmi Tanszék könyvtárában).

⁴ Jelzete: MsR 1214.

⁵ A kötetet bemutatta: RÁCZ Norbert Zsolt, *A racionális teológia és az unitáriusok (Különös tekintettel a 17. századi prédikációirodalomban fellelhető karteziánus elemekre)*, Kellék, 23. szám, 2007, 136-139.

⁶ RESTÁS Attila: „*Inter idiotas et rusticanos*”. *Szövegalkítás és tanítás egy bölöni unitárius kézirat os prédikációskötetben*, *Studia Litteraria* (LII.), 2013/3-4, 189–203; RESTÁS Attila, *Két bölöni unitárius kézirat os prédikációskötet tanulságai: Zsidó-magyar sorspárhuzam, szövegátvétel, kritikátörténet = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Balázs, reciti, Bp., 2015, 173–188.

A székelykeresztúri kötet tartalmazza az unitárius Sárosi János ítélőmester, guberniumi tanácsos, I. Apafi Mihály fejedelem egykori portai követe⁷ halálakor (*Anno 1703 in Sz[ent]iván cum Joh[annes] Sárosi vitam cum morte commutavit*), illetve temetésekor (*Cum Spectab[ilis] ac Gener[osus] Dom[inus] Johannes Sárosi tumularetur*) Sepsiszentivánban, illetve Szőkefalván elhangzott prédikációkat,⁸ s mivel ezek szerzője ismert, feltételezhető, hogy ezek a szövegek másolatként kerültek a bölöni kötetbe: „1703. május 8. Ngs. Sárosi János úr temetésére megy a püspök, Senior, Cantor és 4 diák; a háznál prédikált a püspök, latinul orált prof. Szaniszló, a sírnál prédikált t. Dersi Pál ur, magyarul orált Szentiváni Bartók János tordai rector ur; hazajöttek 15-én.”⁹

A kötet prédikációit gazdag exemplum-anyagból építették fel. A továbbiakban két, a magyar történelemből vett példázat forrásához kívánok hozzászólni.

Magyar történeti példák a bölöni kötetekben

A pogány írók és költők bölcs mondásai mellett a szerző a magyar történelem gyászos eseményeit is beemeli a prédikációkba. A kolozsvári kötet egyik példája a mohácsi csatára való utalás: „Efféle dolgok gyakorta esnek mi köztünk, de a nagy testiség miatt senki sem veszi eszében. Mikor amaz Lajos király születik, azt írjak felőle, nem volt bőr a testén, hanem orvossággal nevelték az után. De mit mutatott vajon? Nem egyebet, hanem hogy ez egész Magyar Nemzetet a Mohács mezején magával együtt elveszté, és a miképpen bőre nem vala testén, azonképpen senki az ő idejében pajzsa, oltalma nem lón a magyar Nemzetnek, mert le vágatattakon kívül két száz ezer emberek el raboltattanak, a városok, faluk el égettettek.”¹⁰ Magát a történetet gyakran regisztrálták már a korszak kutatói: előfordul a retorikai

⁷ Sárosi pályáját érinti, illetve halála előtti lefogását, majd szabadon bocsátását bemutatja HORN Ildikó, *Új esztendőre köszöntő versek. Egy unitárius vers szerzőjének és datálásának kérdéséhez*, Egyháztörténeti Szemle, 2008/4, 85-102; NAGY Levente, „Bethlen Miklós nótái”. *Apor István naplója Bethlen 1704. évi peréről*, Lymbus, 2005, 81-117.

⁸ Ms0634. 401-412, 413-422.

⁹ BENCZÉDI Gergely, *Unitárius halottak és temetések (1692-1703)*, Keresztény Magvető, 1887/4, 253; Dersi Simon Pál tordai esperes volt 1693-1706 között, az unitárius püspök Almási Gergely Mihály volt 1692-1724 között.

¹⁰ MsR 1214. 273v; idézi és értelmezi: LUFFY Katalin, „Romlás építőinek fognak nevezetni”. *Prédikatori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*, Debrecen Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015 (Csokonai Könyvtár, 56.) 119.

praeceptum-irodalomban, például Joachim Camerarius *Elementa Rhetoricae* kötetében.¹¹ Megjegyzem, hogy később ezt a leírást némileg átdolgozták, és már az új változat került be Vossius *Institutionum* kötetébe, ahol a *De laudatione* fejezetben olvasható.¹² Martin Zeiller *A magyar királyság leírása (1664)* című könyvében is szerepel a történet¹³, aminek verses földolgozása is van: Johann Sommer a magyar uralkodókról készített elégiatorozatában verseli meg II. Lajos királyt: „Nulla cui toto corpore pellis erat” – a vers bekerült a *Delitiae poetarum* magyarországi költőket bemutató antológiájába.¹⁴

Az exemplum közvetlen forrása azonban alighanem az unitárius prédikációirodalomban keresendő. Enyedi György püspök valószínűleg 1594-ből származó beszédében ugyanis előfordul a történet egy variánsa: „Esnek efféle dolgok gyakorta, de kevés ember veszi eszében. Mikor amaz Lajos király, kivel az magyar birodalom elvesze az Mohács mezején, ezvilágra születék, azt mondja az história, hogy nem vala bőr az testén, hanem orvossággal növetnek bőrt rajta. Ez elég jelenség vala, hogy miképpen az ő testének bőre nem volt, azonképpen ő idejében az országnak nem lenne ótalma. Ha vigyáznánk azért, efféle dolgokból jövendőt jelenthetnénk.”¹⁵

Legutóbb került látókörünkbe egy strassburgi egyetemi kiadvány, amelynek magyarországi szerzője – Listius Ferenc báró – Tacitus-kommentárjaiban használta fel a példát: a mohácsi csata leírását Zsámboky Jánosnak a Bonfini-kiadáshoz írt magyar történeti összefoglalásából vette, míg a bőr nélkül született II. Lajos király legendáját egy lengyel krónika alapján idézi: „*quo ipso argumento, Ludovico II. Hungariae et Bohemiae Regi, imminente Turcarum exercitu, suasum a multis est (verba Sambuci recitabo ex appendice /193/ ad Bonfin.) ut Budae vel Posonii, exitum rerum potius quam praesens expectaret: quippe minus*

¹¹ Joachim CAMERARIUS, *Elementa Rhetoricae*, Basileae, 1541, 107; v.ö. IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995 (Csokonai Könyvtár, 5.) 113-114.

¹² Gerardus Joannes VOSSIUS, *Rhetoricorum sive oratoriarum institutionum, libri sex, quartahac editione auctiores, et emendatiores*, Lugduni Batavorum, Ioannes Maire, 1643, 69 (A XVII. fejezet: *De laudatione ab nativitate vel infantiae omnibus, item a nomine, quod impositum est*)

¹³ ZEILLER Martin, *A magyar királyság leírása 1664*, szerk.: KOLLÉGA TARSOLY István, Babits Kiadó, Szekszárd, 1997, 274; v.ö. TÓTH Zsombor, *The Making of... hogyan készült Mohács? Avagy a hám nélkül született király élete, halála és feltámadása – megjegyzések irodalomtörténet-írásunk Mohács képéhez* = uő, *A történelmem terhe. Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 2006 (Ariadné könyvek) 31-37.

¹⁴ *Delitiae poetarum Hungaricorum. Nunc primum in hac Germania exhibitae a Ioh. Philippo PAREO*, Francofurti, 1619, 401 (RMK III, 1245)

¹⁵ Enyedi György *prédikációi*, 2. (100–133. beszéd): *Sárospataki Kódex, Marosvásárhelyi Kódex, Gyalai Sámuel prédikációgyűjteménye*, s. a. r., az előszót és a jegyzeteket írta LOVAS Borbála, MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, Bp., 2017, 145.

ignominiae ac periculi fore, reliquis omnibus interfectis, modo Rex salvus supersit. At ille Pauli Thomoraei Colocensis Archiepiscopi insanis consiliis usus, Solymanno ipsum sese objiciens, prope Budam ad Mohacz oppidum, prostratis undique copiis, fugam capessens, in proximâ palude, reflectente se equo, lutulento in gurgite misere suffocatus interiit, itaque regnum suum in extremum discrimen ac perniciem adduxit, teste, praeter Sambucum, Jovio lib. 23. histor. Nactus scilicet eventum non obscuri ominis, quo et clades haec, et regni brevitás portendi putabatur. Tria enim peculiaría in eo sunt annotata, cuncta nimis praecocia: quod ante statum tempus fuit in lucem editus, ideoque epidermide seu extremâ cuticulâ caruit, quae linimentis fuit de novo producenda: quod cito adolevit, barbâ praeter aetatem adeptâ: quod vix annum 18 ingressus, canos ostendit. Dubravius de reb. Polon. lib. 30.”¹⁶ Mindegyik változat közös jellemzője, hogy tanulságot is megfogalmaz, ugyanis az eseményt baljós előjelnek tekinti, ami az egész ország pusztulását vetíti előre.

A *Romulidae Cannas* ... kezdetű epigrammáról Szentmártoni Szabó Géza derítette ki, hogy a lausitzi Christophorus Manliustól származik,¹⁷ Imre Mihály kutatásai pedig arra mutattak rá, hogy – jelenlegi ismereteink szerint – Szenci Molnár Albert *Secularis oratio Euangelica, azaz jubileus esztendei praedicatio (1618)* című kiadványában jelenik meg először magyar szerző által idézve.¹⁸

Amint a bölöni kötetekben való előfordulása jelzi, még a 17–18. sz. fordulóján is népszerű volt. A már idézett Nagyari József is utalt a várnai csatavesztésre, amikor az 1686. július 14-én Szebenben tartott prédikációjában a törökkel való barátság megtartása mellett állt ki.¹⁹ A bölöni prédikációkban azonban – nyoma sincs konkrét politikai állásfoglalásnak, inkább a bűnöket általában ítéli el.

A Sárosi János halálakor szerzett prédikáció hozza ugyanezt a magyar történeti példát is: „NB. Meg szokott szégyenülni, aki emberi erőbe veti reménységét. Ennek adá meg Zsigmond király az árát, aki midőn a törökkel meg akarna ütközni, azt mondja vala: Si vel

¹⁶ C. Cornelii TACITI *De vita Julii Agricolae liber*, expositus à Matthia BERNEGGERO, historiarum in Argentoratensi Academia professore, Argentorati, Marcus ab Heyden, 1618. (*Loci Communes* I, 192-193.)

¹⁷ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: „Romulidae Cannas”, *avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete, eredeti szövege és valódi szerzője*, In *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, szerk.: BÉKÉS Enikő, TEGYEY Imre, Debrecen–Bp., 2012 (Classica – Mediaevalia – Neolatina, 6.) 183-194.

¹⁸ IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert Appendix de Idolo Lauretano című művének polemikus jelentése ikonográfiai, textuális és himnológiai értelmezésben* = uő, *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmáról*, Hernád, Sárospatak, 2012, 363.

¹⁹ Közli: SZÁDECZKY Béla, *Nagyari József prédikációja 1686-ból*, *Protestáns Szemle*, (12)1900, 125.

caelum rueret, summitatibus tamen hastarum sustinere possemus. Ha az ég szakadna is, kopjánk tetejével feltartathatók.

Ennek adá meg László király Várnánál:

Romulidae Cannas, ego Varnam clade notavi,
Discite mortales non temerare fidem,
Me nisi pontifices iussissent rumpere foedus,
Non ferret Scythicum Pannonis ora iugum.”²⁰

Ugyanez a példa, igaz, csak utalásszerűen, a kolozsvári kötetben is megtalálható. A kéziratnak ez a része nehezen olvasható és igen vázlatos (csak egy kis kutyanyelven van a kötetbe fűzve): Senacherib újasszír király történetét idézve (2Kir 18. 13.) mondja el, hogy „milyen pusztítás követte az ő hűtetlenségét, és a fő vétkek között említi meg a hamis cselekedeteket.” Majd így folytatja: „Így jára László király, ki békét igen kérte a törökkel de fel fejté, Romulidae Cannas ego Varnam, Cseh Laszlo király, Hunyadi Johannes, Ciliai Groff hal”.²¹ Ennek az exemplumnak is megvan az előzménye Enyedi György kéziratban maradt, de másolatokban mégis elterjedt prédikációiban: „Jól tudjuk, mint jára Lengyel László király, mikor az pápa tanácsából megszegte az frigyét, kit Amurates török császárral azelőtt kötött vala.”²²

A várnai csatavesztésre való utalás beleillett a protestáns történelemszemléletbe, amennyiben pápaellenes éllel lehetett használni, esetleg a török kiűzése előtt a törökkel kötött szövetség igazolására lehetett használni. Ezért meglepő, hogy az ugyancsak miklósvárszéki (erdővidéki) származású, de Bécsben élő és katolikus Kálnoki Sámuel erdélyi vicekancellár 1701-ben írt kalendárium-feljegyzéseiben is idézi ezt az inkább református környezetben felhasznált verset.²³

Még egy példával lehet bővíteni Szentmártoni Szabó Géza fentebb idézett adattárát: Cserei Mihály 1693 októberében jegyezte föl az epigrammát.²⁴ Mivel Cserei szintén erdővidéki volt, talán megköckéztatható egy föltevés: a 16–17. század fordulóján ebben az erdélyi mikrorégióban, különleges módon cirkulált a szóbeli és írásbeli kultúrában – református, unitárius és katolikus közegben egyaránt – ez a Janusnak tulajdonított költemény.

²⁰ Ms0634. 402.

²¹ MsR 1214. 132r

²² *Enyedi György prédikációi, 1. (67–99. beszéd): 2. Kolozsvári Kódex, Marosvásárhelyi Kódex, Sárospataki Kódex, Conciones vetustissimae, s. a. r., az előszót és a jegyzeteket írta LOVAS Borbála, MTA-ELTE HECE–Magyar Unitárius Egyház, Bp., 2016, 232.*

²³ PAPP Kinga, *Tollforgató Kálnokiak: Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben*, EME, Kolozsvár, 2015 (Erdélyi tudományos füzetek, 284) 66.

²⁴ *Cserei Mihály följegyzései*, közli FERENCZI Zoltán, *Történelmi Tár*, 1893, 235.

**Verdediging van het geloof en adellijke vertegenwoordiging:
Het strijdschrift tegen Martini van Máté Csanaki ter verdediging van Keckermann
(Leiden, 1625)**

Het boek van Máté Csanaki sluit aan bij de geloofstwist die was ontstaan tussen Jakob Martini (1570–1649), de Lutherse professor in Wittenberg, en de gereformeerde Bartholomaeus Keckermann (1572–1609), die op dat moment al jaren eerder overleden was. Deze discussie hangt samen met de gebeurtenissen rond de confessionalisering in Duitsland.

De ene hoofdrolspeler is Bartholomaeus Keckermann, hoogleraar in Heidelberg en later in Danzig. Zijn oeuvre werd later door Alsted samengevoegd tot een encyclopedie (*Systema Systematum*). Gedurende zijn korte leven kwam hij met talloze Hongaren in contact, met sommigen ontwikkelde hij ook vriendschap (hij was bijvoorbeeld deelgenoot van het mislukte huwelijksaanzoek van Albert Szenci Molnár,¹ hij componeerde een begeleidend gedicht bij het woordenboek van Szenci Molnár,² en schreef een aanbevelingsgedicht bij de werken van György Thuri in het in Heidelberg verschenen boek *Delitiae* dat Hongaarse dichters bij de lezers introduceerde.³).

In het voorwoord bij zijn werk *Systema Logicae*⁴ dat voor de eerste keer in 1600 in Hanau verscheen, herinnert hij zijn Hongaarse vrienden met de volgende woorden: “Ik zou niet tot de uitgave van dit werk gekomen zijn, indien mij niet – en ik noem als erkenning ook hun afkomst – enkele Hongaren gestimuleerd hadden door hun bijzondere aandacht en ongelooflijke ijver voor de logica om mijn werk aan te scherpen en opnieuw te overdenken. Immers nadat er

¹ András SZABÓ, *Szenci Molnár Albert leánykérései = Amor, álom és mámor: a szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, red. Géza SZENTMÁRTONI SZABÓ, Budapest, Universitas, 2002, 83–84.

² Het gedicht verkondigt de verwantschap van de Hongaarse en de Hebreeuwse taal: Mihály IMRE, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Budapest, Balassi, 2009 (Humanizmus és reformáció, 31), 96–97; Szenci Molnár accepteerde overigens met terughoudendheid deze poging om verwantschap aan te tonen: Róbert DÁN, *Szenci Molnár Albert és Conrad Vietor = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaissance*, samengesteld door Sándor CSANDA, Bálint KESERŰ, Szeged, 1978 (Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4), 285.

³ András SZABÓ, *Thuri György, a koszorús költő = Sz. A., Respublica litteraria: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*, Budapest, Balassi, 1999, 133–134.

⁴ De eerste uitgave werd al snel gevolgd door een tweede in 1602, eveneens in Hanau, daarna kwam nog een nieuwe druk uit in Geneve, in 1603. Alleen al in Hanau zijn er tot aan 1620 acht uitgaven bekend, de laatst bekende uitgave werd gedrukt in 1637 in Danzig. Zelf heb ik de uitgave uit Frankfurt 1628 gebruikt. Cf.: Joseph S. FREEDMAN, *The Carrier and Writings of Bartholomew Keckermann (d. 1609)*, Proceedings of the American Philosophical Society, (141) 1997, 340-341.

twee jaar geleden enkele studenten van die nationaliteit, die zowel wat betreft hun leeftijd als wat hun parate kennis betreft gerijpte mensen waren, deels vanuit hun vaderland, deels van elders naar onze Academie kwamen, en voor mij met betrekking tot de filosofie en in het bijzonder met betrekking tot de logica een vurig verlangen en unieke toewijding toonden, en zelfs volhardend van mij vroegen dat ik een samenvatting die heel deze wetenschap bevatte zou uitgeven, voorzien van regels, uitleg en gesierd met persoonlijke teksten als onderwijzende illustraties (...) Mijn werk is voor een niet gering deel te danken aan mijn Hongaarse vrienden, die mij horend enerzijds door hun gretige nieuwsgierigheid, anderzijds door hun vasthoudendheid ook mijn inzet en ijver opwekten.”⁵

De tweede hoofdrolspeler in de discussie was Jakob Martini, professor in de logica en metafysica in Heidelberg, die meerdere strijdschriften schreef tegen de werken van Keckermann over de logica,⁶ en die daarna een disputatieserie redigeerde waarin het werk van Máté Csanaki werd weerlegd.⁷ Ook in Hongarije was hij – in Lutherse kringen – zeer bekend en genoot hij groot aanzien. In de aanbeveling in het boek van 1617 noemt de rector van de universiteit van Wittenberg naast Thurzó Imre János Ostrosith, Ferenc Paczoth en Gáspár Szunyogh (alle drie behoorden zij tot de adel uit Noord-Hongarije die verwant was aan de familie Thurzó, ook van hen zijn er werken uit Wittenberg bewaard gebleven). Martini reageerde ook op het voorwoord van Keckermann waarin hij de Hongaarse studenten vermeldt.⁸

⁵ „Et ne sic quidem adhuc ad edendum venissem, si me singularis quaedam industria et incredibilis in Logicam ardor Ungarorum aliquot (quam ego nationem honoris causa nomino) ad limam et recognitionem operis excitasset. Cum enim biennio ad hinc plures aliquot eius gentis studiosi, ut aetate, ita iudicio maturi partim e patria sua, partim aliunde in Academiam nostram commigrassent, suamque mihi in Philosophiam et Logicam imprimis, singularem illam de qua ante dixi, cupiditatem, et indefestum studium ostenderent, iique adeo a me enixe flagitarent, ut universae huius disciplinae corpus suis tum praeceptis, tum explicationibus, atque exemplis adornatum privatis praelectionibus proponerem, (...) eius non exigua pars amicis meis Ungaris, qui sua in audiendo tum aviditate, tum constantia studium atque industriam meam excitarunt feretur accepta.” Bartholomaeus KECKERMANN, *Systema logicae tribus libris adornatum*, Francofurti, Apud Joannem Stöckle, 1628, 5.

⁶ Jacobus MARTINI, *De loco libri duo. Contra quosdam Neotericos. Accessit eiusdem auctoris De communicatione proprii. Liber unus Barthol. Keckermano oppositus*, Wittenbergae, typis haeredum Johann: Richteri, impensis Zachariae Schüreri, 1620; Uő, *Praelectiones extemporaneae in Systema Logicum Barth. Keckermanni*, s.l., [Wittenberg], Schurerus, 1617.

⁷ Cf.: *Bio-bibliographical Note = Leibniz: Logico-Philosophical Puzzles in the Law: Philosophical Questions and Perplexing Cases in the Law*, eds. Alberto ARTOSI, Bernardo PIERI, Giovanni SARTOR, Dordrecht – Heidelberg – New York – London, Springer, 2013, 176.

⁸ „Ut enim Keckermannus singularem industriam et incredibilem in Logicam ardorem Ungarorum sui temporis praedicat, quo ad limam et recognitionem operis sui Logici excitatus sit: sic non possum non, si non maiorem, omnino tamen similem (ut de ceteris disciplinis Philosophicis impraesentiarum nihil dicam).” Geciteerd door: József HAJÓS, *Az Olvasmánytörténeti Dolgozatok első kötete*, Erdélyi Múzeum, 56(1994), 136.

We zouden ook vreemd kunnen aankijken tegen de scherpe aanval van Martini op Keckermann, speciaal omdat we weten dat de retorische werken van Keckermann in Wittenberg ook aanzien genoten. Want juist in het in Szeged uitgegeven boek met de titel *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem [De familie Thurzó en de Universiteit van Wittenberg]* is de instructie van Jeremias Spiegel te lezen met betrekking tot de studies van Imre Thurzó,⁹ die wat betreft de retorica in de eerste plaats Keckermann het bestuderen waard acht (*Praecipue vero dominus Keckermannus idipsum praestitisse, non mihi tantum, sed et doctis videtur*). Weliswaar beveelt Spiegel een verkorte versie van Keckermanns werk aan (*eius viri systema in brevem aliquam epitome contractum*), zodat de studie met relatief weinig moeite en tegenzin, en tegelijk met het grootste resultaat gepaard zal gaan (*majore cum utilitate, minore cum taedio et labore*).¹⁰ We moeten veronderstellen dat de receptie van Keckermanns werken op het gebied van de retorica en de logica van elkaar verschilde: terwijl zijn retorica ook in interconfessionele kring invloed uitoefende, en gemakkelijk aanvaardbaar was voor katholieke, lutherse, en unitarische lezers, waren zijn boeken op het terrein van de logica sterker gebonden aan gereformeerde geloofsprincipes.

De vakliteratuur heeft aangetoond in hoeverre de wetenschappen van de logica en de retorica met elkaar verweven waren en met elkaar in contact kwamen. Dit voelden de tijdgenoten ook precies aan, en vanwege de gebreken die optraden in het onderwijs zag men ook de noodzaak van een reformatie van het leerplan van de gereformeerde scholen. Daarin speelde – vanwege zijn betrokkenheid in Sárospatak – Csanaki ook een belangrijke rol: „degenen die succesvol zijn in de retorica, ontbreekt het aan kennis van de logica, terwijl de publieke studenten in de retorica en de logica vaak tekortschieten in de syntaxis” – zoals István Miskolci Csulyak dit in zijn notulen van de kerkvisitatie schreef.¹¹ In de theologie was er eveneens behoefte aan kennis van de retorica, immers de retorica speelde een rechtstreekse rol bij de uitleg van de heilige Schrift: speciaal de avondmaalsleer zorgde voor verdeeldheid tussen

⁹ Gábor KECSKEMÉTI analyseert de instructie van Spiegel: „*A böcsültre kihaladott ékes és mesterséges szöllás, írás*”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16-17. század fordulóján*, Budapest, Universitas, 2007, 133-134.

¹⁰ *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem: Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai, 1602–1624*, s.a.r. Edit DOMÁNYHÁZI, Zsuzsa FONT, Gizella KESERŰ, Miklós LATZKOVITS, Szeged, [JATE], 1989 (Fontes rerum scholasticarum, 1), 273.

¹¹ „Qui in rhetoricam promoti sunt, logica maxime indigent; qui publici auditores sunt logica et rhetorica, multi etiam syntaxi indigent.” *Miskolci Csulyak István zempléni református esperes (1629–1645) egyházlátogatási jegyzőkönyvei = Zempléni vizitációk, 1629–1671: Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései*, red. Dénes DIENES, Latijnse teksten zijn vertaald door Éva GYULAI, István SZABADI, Dénes DIENES, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2008, 64.

de lutherse en de gereformeerde opvatting. De polemieek concentreerde zich in de eerste plaats rond de leer van de *ubiquitas*, dat wil zeggen de vraag of Christus' lichaam en bloed werkelijk aanwezig is in het avondmaal – zoals de luthersen dit geloofden, of dat de verbinding tussen enerzijds Christus' lichaam en bloed en anderzijds brood en wijn slechts metonymisch van aard is – zoals de gereformeerden beleden. De theologen onderwierpen daarom de heilige Schrift aan retorische analyse, en schreven op die manier aan de retorica een rol toe als instrumenteel bij het verwerven van het heil. Zoals ik daar eerder al naar verwees, citeerden ze Keckermanns werken op het gebied van de logica bij voorkeur in geloofstwisten, in het bijzonder wat betreft de avondmaalsleer.

Ik ga nu over tot het in de titel van dit artikel genoemde thema. Het strijdschrift en de weerlegging (*controversiae*) van Máté Csanaki dat in 1625 in Leiden verscheen, bevat deels termen die behoren tot de logica en de filosofie en deels tot de theologie; hij weerlegt de aanval van Jakob Martini, waarin de auteur, Csanaki, de bedoeling van Keckermanns tekst uitlegt en verdedigt (*textus sensusque Keckermanni explicantur et vindicantur*).¹² In het daaropvolgende jaar, dat is in 1626, verscheen er al een antwoord van Martini op het boek van Csanaki “vanwege de absurditeiten”,¹³ tevens kozen ook andere professoren in Wittenberg het boek van Csanaki tot thema, zoals bijvoorbeeld Johannes Scharf; uit de titel van zijn boek verdient de uitdrukking „een stoutmoedigheid als van Ikaros” de aandacht.¹⁴

Naast een uitgebreide hoofdtekst bevat het boek van Csanaki nog vier begeleidende teksten: een uit 30 bladzijden bestaande aanbevelingsbrief (*Epistola nuncupatoria*) gericht “aan de aanzienlijke en adellijke heer graaf György Rákóczi van Felsővászás”, de latere vorst van Transsylvanië, György Rákóczi I. Daarna volgt een gelegenheidsgedicht gericht aan Csanaki van de Bremense hoogleraar Ludovicus Crocius. Het titelblad van het boek verwijst er ook naar dat er na het strijdschrift van Csanaki een *Oratio funebris* volgt, die gehouden werd bij de begrafenis van zijn broer András Csanaki, die predikant was in Ungvár. Deze rede wordt

¹² *Controversiae partim logicae et philosophicae, partim etiam Theologicae, quas per universam Keckermanni Logicam Auctori movit Jacobus Martinius, ubi praeter ducenta, et fere quinquaginta problemata, plurimis locis textus sensusque Keckermanni explicantur, et vindicantur*, autore Matthaeo Mant. CZANAKIO Ungaro. *Adjecta ad calcem oratio funebris eodem autore conscripta*, Lugduni Batavorum, Excudit Ioannes Cornelii Wourdanus, 1625.

¹³ Jacobus MARTINI, *Disputatio philosophica trimembris, Matthaeum Mant Czanakium Ungarum, propter nonnullas absurditates ... in controversiis contra praelectiones (...) in systema logicum Keckermanni (...) Jacobi Martini (...) reperiendas absurdissimum (...) hospitem faciens*, Wittenbergae, Boreck, 1626.

¹⁴ Johannes SCHARF, *Quadriga quaestionum partim logicarum partim philosophicarum, agitata contra Matthaeum Mant Czanakium Ungarum, qui icareo plane ausu praelectiones. Anti-Keckermannianas admodum (...) Jacobi Martini (...) nuperrime refutare conatus est*, Wittenbergae, Auerbach, 1628.

ingeleid door een *propempticon*-verzameling. Daarin vinden we in totaal soortgelijke gelegenheidsgedichten van 15 auteurs.

De levensbeschrijving van Máté Csanaki (1595-1636) is samengevat door János Herepei in het eerste deel van het Gegevensbestand, sindsdien heeft onderzoek voor een klein deel deze gegevens nog aangevuld. De gegevens van Herepei zijn voor een deel gebaseerd op de *Oratio funebris*: de broers stamden af van een vermogende Hongaarse familie en waren nauwelijks twee jaar oud toen de dood hun ouders wegrukte. Vervolgens groeiden ze op aan het hof van de landelijke rechter István Báthory. Máté Csanaki studeerde in Nagyszombat, Pozsony, Sárospatak en later in Oostenrijk, Moravië, vanwaar hij in 1614 naar huis terugkeerde en naar de school in Gönc ging met het doel om daar verder te studeren. Hiervandaan “dook hij onder” in buitenlandse academies als alumnus van György Rákóczi – zoals Herepei het formuleert. Tien jaar bracht hij door aan de universiteiten in Heidelberg, Bremen, Franeker, Leiden, Oxford, Cambridge, Straatsburg, Geneve en Bazel, en keerde in 1629 als doctor in de medicijnen terug naar huis. In 1636 werd hij slachtoffer van een pestepidemie; hij is op 5 december van dat jaar in Kolozsvár begraven.¹⁵

Wat de paratekst van het boek betreft, in de inleiding van de aanbevelingsbrief die gericht is aan Rákóczi schetst hij het nut van de *peregrinatio*: de Romeinen verwierven hun kennis uit Griekenland, de Grieken uit Fenicië, Egypte en andere plaatsen. De volgende gedachteneenheid gaat over degenen aan wie men de opvoeding van de jeugd toevertrouwd. Onder hen bevinden zich ook mensen die meer schrijven dan lezen, die zich vanwege het verlangen naar ijdele eer aan het schrijven wijdden. Nog gevaarlijker zijn degenen die op zo’n manier schrijven dat ze noch anderen kunnen verbeteren (*corrigere*), noch kunnen verdragen dat men hen wil verbeteren.

Maar er zijn er ook die echte eer waard zijn: onder hen springt Keckermann eruit, die, ook al is hij al 17 jaar geleden heengegaan, dat wil zeggen gestorven, op elk deelsterrein van de filosofie een leidende rol op zich neemt (*in cunctis Philosophiae partibus praestitit*), zodat men hem als stichter (*auctor*) van deze nieuwe filosofische sekte (*sectae*) beschouwt. Tegenover Keckermann staat Jacob Martini, die ernaar streeft om de methode van Keckerman uit handen van de jeugd te ontfutselen; Csanaki beschuldigt Martini van jaloersheid en arrogantie, wat

¹⁵ János HEREPEI, *Csanaki Mant. Máté = H. J., Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, I, Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, red. Bálint KESERÜ, Budapest – Szeged, JATE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1965, 277–281.

volgens mij ook al uit de titel van zijn boek blijkt. Het in zijn tijd vaak gebruikte symbool van de Halcyon (ijsvogel) gebruikt hij tegenover Martini als het symbool van de ware kerk.¹⁶

In het vervolg van het boek keert Csanaki terug naar wat hij oorspronkelijk van plan was; hij schrijft: “Het is velen bekend, dat ik al zes jaar geleden in Sárospatak aan de baronnen en edellieden, die daar samen met mij bezig waren hun bekwaamheden te polijsten, begonnen ben om een antwoord te geven op de zaken die in dit boek moeilijker leken te zijn.” En ook tijdens zijn peregrinatie gaf hij zijn plan niet op om een weerlegging te schrijven tegen het boek van Martini. Aan het eind van zijn aanbeveling spreekt hij opnieuw Rákóczi aan: enerzijds wil hij met het schrijven van dit boek hem bedanken dat hij hem de gelegenheid heeft gegeven om in het buitenland te studeren, anderzijds verwijst hij ook naar de voorname – vorstelijke – afkomst van Rákóczi (*summo Principe nato*).

Crocus uit Bremen noemt in zijn aan Csanaki gericht aanbevelingsgedicht Keckermann de vlam, het licht, en de pijler der gerechtigheid, de meester der wijsheid, en de formeerder van heldere orde. Daarna beëindigt hij zijn epigram ermee, dat de jeugd zowel langs de Rijn als langs de Donau Csanaki toejuicht. Ludovicus Crocius (1586-1653) verdient ook daarom aandacht, omdat hij de ambitieuze en succesvolle auteur is van het *Verbesserungswerk*, en door landgraaf Maurits van de staat Hessen ondersteund werd. Hij nam een markant gereformeerd standpunt in. Als professor in Bremen disputeerden F. Mihály Bessenyei en Máté Csanaki. In de 15 *propemptica*, gelegenheidsgedichten naar aanleiding van het vertrek van een goede vriend,¹⁷ zijn de versvormen niet al te gevarieerd: we vinden er verzen geschreven in hexameters, distichon of in saffische strofen. Elk vers is aan Máté Csanaki geadresseerd. Voorafgaand aan de verzen verklaart Csanaki waarom hij deze werken publiceert: enerzijds zodat “het papier niet leeg blijft” – dit is een gebruikelijke bescheidenheidsformule, anderzijds “ook daarom, dat de namen van mijn vrienden (onder wie er al een aantal van de eeuwige rust geniet) samen met mij bewaard zullen blijven.” Hij waardeert deze gedichten als een teken van echte vriendschap.

De auteurs van de verzen zijn György Vitéz, László Barkolczi, Mihály Szemczi, B. István Kistálljai, F. János Czeglédi, P. Ferenc Medgyaszai, András Liszkai, János Meszti,

¹⁶ Cf. Dávid CSORBA, *A város ó-új jelképe: a jégmadár (Halcyon) = Cs. D., A zászlós bárány nyomában: A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Debrecen – Budapest, A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és a Kálvin Kiadó kiadása, 2011 (Speculum Historiae Debreceniense, 6), 64–72.

¹⁷ Over dit genre meest recent: Tünde MÓRÉ, *Fertilitas és sterilitas a wittenbergi peregrináció költészetében = Speculum: Tanulmányok a hetvenéves Havas László tiszteletére*, red. Levente TAKÁCS, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 71–84.

András Ar dai Bodroszki, Izsák Gyarmati, A. Demeter Görgényi, H. Mihály Gönczi, M. Márton Helmeczi, B. István Lasztóczi, György Pelbárti.¹⁸

Onder hen waren Kistálllyai, Helmeczi en Lasztóczi metgezellen van Csanaki tijdens zijn peregrinatie in Nederland.¹⁹ Szemczi, Kistálllyai, Czeglédi, Meszti, Ar dai Bodroszki, Görgényi, Helmeczi, Lasztóczi studeerden tussen 1617 en 1619 aan het Collegium in Sárospatak.²⁰ Ook over degenen die niet in de twee gegevensbestanden voorkomen, zijn er hier en daar gegevens te vinden, zo noemt Herepei bijvoorbeeld Medgyaszai in verband met een boekvermelding (hij was in 1620 de rector van de school in Tokaj),²¹ András Liszkai was in 1629 predikant in Olaszi.²² Het lijkt erop dat de meesten van hen verbonden waren aan het gebied van Noord-Hongarije, ze voltooiden hun studie in Sárospatak en aanvaardden werk als docenten binnen het netwerk van de scholen (*particula*) behorende tot het Collegium in Sárospatak. In hun *propemptica* vinden we de gebruikelijke thema's: ze prijzen Csanaki's talenten, ze wensen hem een veilige reis en een behouden thuiskomst. In sommige gedichten worden de Lage Landen en Csanaki's vaderland tegenover elkaar gesteld – zo schrijft bijvoorbeeld György Vitéz:

Etsi Teutonicos impavidus focos
Lustras: cum Ungaricis praesto sodalibus
Rursus Pannonico sumere Caecubum
*Praelo condomitum pergis amantibus.*²³

In het vers van Demeter Görgényi verschijnt ook de naam van de Rákóczi's:

Ito, et Rakocii nomen ad ultimos

¹⁸ De namen heb ik op basis van de RMSz geüniformiseerd: Györgyné VIX, *Régi magyarországi szerzők, I., A kezdetektől 1700-ig*, geredigeerd en afgerond door Judit P. VÁSÁRHELYI, medewerkers van de redacteur Elemérné KIS en Zsuzsanna KOVÁCS, Budapest, OSZK, 2008; hier vermeld ik dat de naam van Görgényi (*Demetrii A. Georgeini*) door Richárd Hörcsik als Görgei gelezen wordt (zie noot 20.).

¹⁹ Réka BOZZAY, Sándor LADÁNYI, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918*, Budapest, ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), 218, 219, 222.

²⁰ Richárd HÖRCSIK, *A sárospataki református kollégium diákjai, 1617–1777*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998, 46, 47, 48, 55, 59.

²¹ HEREPEI, *o.c.* 277.

²² *Zempléni vizitációk... o.c.* 12.

²³ Vertaling: Ook al aanschouw je dapper de Teutoonse fornuizen: wees hier als je met je liefhebbende metgezellen opnieuw de in de wijnpersen van Pannonia gerijpte wijn drinkt.

*Condignis celebres laudibus Africos,
Exornesque focos pulvere Arabico,
Attolens patriae nomen ad aethera.*²⁴

De vierde aansluitende tekst is de grafrede die gesproken is ter herinnering aan András, de oudere broer van Máté Csanaki, waaruit ik drie zaken uitlicht. In de eerste plaats een interessante metafoor die door Csanaki gebruikt wordt. Hij schrijft dat hij samen met zijn broer een dubbel juk op zich genomen heeft: het juk van het hof en van de kerk (*jugum dico aulicum et ecclesiasticum*), toen ze op tweejarige leeftijd aan het hof van István Báthory kwamen, dan wel toen op 7-8-jarige leeftijd hun concrete dienst aan het hof begon – bij welke taak ze zoveel zware opdrachten kregen en slagen verduren moesten, die zelfs de ezel van Apuleius niet kreeg. Maar András Csanaki wierp op 17-jarige leeftijd dat juk van zich af, en ontsnapte samen met Fruzsina Homonnai uit het hof, om zo voor zijn hele leven te leren dat je maar beter kunt uitkijken met het hof. De rede is dus ook een soort van bijdrage aan de stroming in de Hongaarse reformatie die tegen het hof gericht is,²⁵ en een verrassende mening van de kant van Csanaki, die toch dankzij de ondersteuning van Rákóczi op peregrinatie kon gaan en in Kolozsvár in de nabijheid van het vorstelijke hof leefde.

Het tweede gegeven sluit aan bij de geschiedenis van het Collegium in Sárospatak: in zijn opgetogenheid noemt hij Sárospatak een universiteit, als hij schrijft: “spoorslags zoek je de oogappel van Hongarije op, het vaderlandse theater en sieraad van de wetenschappen, de universiteit van Sárospatak (*ocellum illum Ungariae, literarum regni nostri theatrum et decus, universitatem Patachinam extemplo petis*). Natuurlijk corrigeert hij dit een paar regels later: “Het kwam precies goed uit dat de geweldige rector van het geweldige Collegium (want zo is de officiële naam) van Sárospatak, de achtenswaardige man, István Siderius naar Gönc ging” – en de twee broers naar Sárospatak uitnodigde. Csanaki noemt naast Siderius ook nog György Lővei, János Szenci en János Filiczki, de beroemde Neolatijnse dichter. Tevens noemt hij ook nog de naam van Mihály (Orvos) Suri en András Pankotai.

Ten derde moeten we de lof op het Huis Rákóczi vermelden. Zowel in het voorwoord, onder de *propemptica*, als in de *Oratio funebris* wordt de vrijgevigheid vermeld waarmee

²⁴ Vertaling: Ga, en vermeld met waardige eer de naam van de Rákóczi's tot aan de uiterste grenzen van Afrika, versier de huiselijke fornuizen met Arabisch zand, terwijl je de naam van het vaderland tot aan de sterren verheft.

²⁵ Cf.: József JANKOVICS, *Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, red. met een voorwoord van Ágnes R. VÁRKONYI, medewerker van de redacteur: Júlia SZÉKELY, Budapest, Gondolat, 86–103.

György Rákóczi – zelfs nog voordat hij tot vorst gekozen werd – de peregrinatie naar het buitenland ondersteunde, alsook het Collegium van Sárospatak.

Als vergelijking kunnen we citeren uit een ander, in tijd dicht hierbij staand drukwerk, een bundel van in 1618 in Marburg verschenen disputaties, waarvan de auteur van de aanbeveling Johannes Combachius is; ook deze aanbeveling spreekt György Rákóczi aan.²⁶

Ook in het deel uit Marburg vinden we talloze studenten uit Sárospatak, en het vermeldt dezelfde beroemde docenten uit Sárospatak, als het werk van Csanaki een paar jaar later. Eveneens benadrukt het de rol van de familie Rákóczi (György en Zsigmond) als mecenas. Dit alles suggereert het streven dat de Rákóczi's nauw contact zouden moeten onderhouden met de gereformeerde intellectuelen in Duitsland en dat ook György Rákóczi in navolging van zijn vader van de mogelijkheid gebruikt maakt om zich zo te laten vertegenwoordigen, iets wat gelijksoortige drukwerken kunnen bewerkstelligen.²⁷

Bereikte het werk van Csanaki het doel waarop het gericht was (naast de verdediging van het geloof de lof op de Rákóczi's)? Het antwoord op die vraag kan pas gegeven worden na grondig onderzoek in buitenlandse bibliotheken en collecties, en nadat de *Wirkungsgeschichte* van zijn boek geschetst is. Voorlopig kan ik slechts verwijzen naar een boekaantekening van na de dood van Csanaki, die door István Monok geïnterpreteerd is, en het voornemen van de

²⁶ “Dit werk, weledele Graaf, willen we U opdragen, ... de reden daarvoor is dat, toen de uitmuntendste mannen, die studenten in de wetenschappen en kunsten door de gunst van hun begunstigers uit Hongarije naar ons toestuurd, en onder hen was ook de geleerdste alumnus van Uwe Hoogheid, Tamás Lévai, maar ook anderen (die allen door hun persoonlijke ijver, belesenheid en eerzaamheid voor onze academie in de hoogste mate worden gewaardeerd) aan velen Uw vroomheid, en met betrekking tot de kerk Uw vaderlijke gevoelens en goedheid worden verkondigd.

Tegelijkertijd laten ze met Uw geweldige hulp vooral zien, hoe het Gymnasium in Sárospatak tot bloei komt, dat men uit heel Hongarije de mensen zich daar verzamelen, die verlangen om de geesten te beschaven door de vrije kunsten en de wetenschappen, die door Uw bekostiging zich inspannen in het onderwijs, niet alleen in de kerk de aanzienlijkste en geleerdste heer Mihály Suri, maar ook in het Gymnasium beroemde mannen met onze vertrouwelingen, János Filefalvi Filiczki és János Szempci, aan wie ik altijd met groot genoegen terugdenk.

En ieder getuigt ervan, hoe prachtig en volhardend U in de prijzenswaardige voetsporen treedt van Uw voortreffelijke vader Zsigmond, de voormalige vorst van Zevenburgen, die in vroomheid en dapperheid een eeuwige herinnering heeft achtergelaten; het prijzen van deze deugden spoort aan om U zozeer te bewonderen, dat ik dit niet kan verzuimen.” Geciteerd door: Mihály IMRE, *A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata = M.I., Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról, Sárospatak, Hernád, 2012 (Nemzet, egyház, művelődés, 7), 206.*

²⁷ András Szabó doet de suggestie dat op de achtergrond van de Bijbelvertaling die voorbereid werd in Vizsoly een gemeenschappelijke gereformeerd-protestantse propagandacampagne te vermoeden valt: András SZABÓ, *Az 1588-as szikszói csata és propagandája = A.SZ., Szepességtől Biharig: Protestantizmus, irodalom és művelődés Magyarországon a 16–18. században, Komárom, Selye János Egyetem, 2013 (Monographiae Comaromienses, 8), 72–81.*

vorst citeert om de boekennalatenschap van Csanaki uit Danzig naar huis te halen, en deze nalatenschap voor het Collegium in Sárospatak, dan wel voor zichzelf te verwerven.²⁸ Hier verwijst men naar een werk van Csanaki (“maar het boek dat hij zelf heeft laten drukken in tweehonderd exemplaren”). Volgens István Monok is het niet waarschijnlijk, dat het hier zou gaan om het in Kolozsvár gedrukte boek met de titel *Az döghalálról való rövid elmélkedés* [*Korte overdenking over de pest*].²⁹ Een ander bekend boek van Csanaki is getiteld *Scabiei encomium* (De lof der schurft)³⁰ en het hier besproken strijdschrift. Waarschijnlijk is één van deze beide boeken het in het buitenland gedrukte en uit Danzig naar huis gehaalde boek.

²⁸ István MONOK, *Csanaki Máté könyvjegyzéke*, MKSz, (99)1983, 256–262.

²⁹ *Ibidem*, 258.

³⁰ Meest recent: László András MAGYAR, *Csanaki Máté tréfás enkómiума (1626)*, MKSz, (110)1994, 407-412; József TURÓCZI-TROSTLER interpreteert de titel als “de lof der kaalheid”: *Idem*, “*Az kopaszsagnag diczireti*” a tizenhetedik században, ItK, (46)1936, 218-219.